

Azerbaycan'da hüküm sürmüş bir Türk Hânedânı

SÂC OĞULLARI*

III

Ebu'l-Kasım Yusuf

Hakkı Dursun Yıldız

Sâc Oğulları hânedânının ikinci temsilcisi, Ebu's-Sâc Dîvdâd'ın oğlu Muhammed el-Afşîn, diğer bir makalemizde¹ belirtildiği gibi, Azerbaycan ve Ermenîye'de on bir yıl süren yarı bağımsız bir valilikten sonra 288 (901) yılında vefat ederken, yerine oğlu Dîvdâd'ı geçirmelerini adamlarına vasiyet etmişti. Ancak Muhammed'in bu son arzusu yerine getirilemedi. Çünkü sahneye bu sefer Muhammed'in kardeşi Yusuf çıkmıştı². Dîvdâd'ın kendisini tanıttak ve adamlarına sevdirecek ölçüde bir kişiliğe sahip olmadığı anlaşılıyor. Tarihi açıdan önemsiz bir çok kişiye eserlerinde yer vermiş olan bu devre tarihçilerininin Dîvdâd bakımından sükûtu bu hükmü güçlendirecek mâhiyettedir. Nitekim onun hakkında babasının Humareveyh b. Ahmed b. Tolun ile anlaşmaya çalıştığı 273 (886-887) yılında rehine

* Bu araştırmamızın birinci makalesi İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi'nin 30. sayısında, ikincisi ise Tarih Enstitüsü Dergisi'nin IX. sayısında yayınlanmıştır.

1 Hakkı Dursun Yıldız, *Azerbaycan'da hüküm sürmüş bir Türk hânedânı, Sâc Oğulları, II, Ebû Ubeydullah Muhammed el-Afşîn*, Tarih Enstitüsü Dergisi, sayı 9, İstanbul 1978.

2 Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr el-Taberî, *Tarih el-Rusul ve'l-Mülûk*, de Goeje neşri, Leiden 1879-1898, III, 2203, 2204 vd. ve ondan aynen naklen İbn el-Esir, *el-Kâmûl fi't-Tarih*, neşr. Tornberg, Beyrut 1965, VII, 417; ayrıca krş. Mes'ûdî, *Murâc el-Zehab*, nşr. C. Barbier de Meynard ve Pavet de Courteille, VIII, 200.

olarak Mısır hâkiminin yanına gönderildiği ve ertesi yıl Humareveyh'in onu babasına iade ettiği haberinden başka bir bilgiye sahip bulunmuyoruz³. Buna rağmen kaynaklarımız babasının adamlarından bir kısmının onun tarafını tuttuğu ve amcasının da onun kuvvetlerini bozup hâkimiyetini sağladıktan sonra kendisine işbirliği teklifinde bulunduğunu bildirmektedirler⁴. Bununla beraber Dîvdâd amcasının, belki âile bağlılığına atfedilebilecek olan bu teklifini kabul etmemiş ve Taberî'nin kaydına göre⁵ ülkesinden ayrılarak Musul üzerinden 23 Ramazan 288 (10 Eylül 901) Cuma günü Bağdad'a gelmiştir. Dîvdâd bundan sonra hiç bir tarihi kayıta yer almamış ve böylece tarih sahnesinden çekilmiş görünmektedir.

Böylece ve oldukça kolay bir şekilde ağabeyisi Muhammed el-Afsîn'in mevkiine yükselmiş olan Yusuf b. Ebi's-Sâc Dîvdâd b. Yusuf Dîvdest el-Uşrûsanî'nin iktidara yükselişinden önceki hayatı hakkında kaynaklardan sağlanabilen bilgi pek yeterli olmasa da onun şahsiyeti ve tutumunu belirleyecek niteliktedir.

Yusuf'un doğum tarihi hakkında bilinen kaynaklarda hiç bir bilgiye rastlanamamıştır. Buna mukabil onun 250 (864) yılında doğmuş olduğu hakkında bir rivayetin mevcut olduğu anlaşılmaktadır⁶. Kabul edilmesinde bir sakınca görmediğimiz bu tarihe göre onun babası Ebu's-Sâc'ın Mekke valiliği sırasında dünyaya gelmiş olduğu düşünülebilir. Bu makale serisinin birincisinde belirtildiği gibi, hânedânın kurucusu ve Yusuf'un babası Ebu's-Sâc Dîvdâd Halife Mütevekkil (237-247/847-861) zamanında 242 (856-857) yılında el-Haremeyn (Mekke ve Medine) ve Tarık Mekke (Hac yolları) valiliğine tayin olunmuş⁷, gerek Mütevekkil'in karışıklıklarla dolu, onun

3 İbn el-Esir, VII, 422 ve 428.

4 Taberî, III, 2205; ondan naklen İbn el-Esir, VII, 509. Mes'ûdi bundan habersiz görünüyor.

5 Taberî, III, 2205.

6 Yusuf'un doğum tarihi yalnız Cemâleddin Ebu'l-Hasan Ali el-Ezdi (Broekelmann bu zatın 15 Şaban 613 yılında öldüğünü belirtmekte ise de *Geschichte der arabischen Litteratur, Supplement*, I 553, aynı zâtın yazdığı eserin 622 yılına kadar devam ettiğini söyleyerek, aynı eser, I, 321 tezada düşmektedir. Halbukî Kâtib Çelebi onun ölümünü 623 olarak vermektedir. *Keşf el-Zunân*, ngr. Şerefettin Yaltıkaya, Kilisli Rifat Büge, İstanbul 1971, I, sütun 762)nin *Ahbar el-Duvel el-Munkat'ia* (ngr. Freytag, Bonn 1823, 39 vd.) adlı eserinde bulunmaktadır.

7 Hakki Dursun Yıldız, *Azerbaycan'da hüküm sürmüş bir Türk hânedânı*,

bütün karşı çabalarına rağmen Türk unsurunun devlet üzerindeki hâkimiyetini geliştirdiği hilâfeti esnasında⁸ ve gerekse onu takip eden beş oyuncak halife devrinde, giriştiği çok yönlü siyâsî faaliyet yanında bu görevini 266 (880) yılındaki ölümüne kadar elinde tutmayı başardı. Onu bu vazifede istihlaf eden⁹ Muhammed el-Afsîn ise 266-269 (880-883) yılları arasında bu bölgede kalmış ve Bedevîler'in hac yollarında ve Mekke civarında süregelen çapulculuklarını önlemeğe ve asayişini sağlamağa çalışmış ve 269 (883)'da aynı bölge valiliği üzerinde kalmak üzere ayrıca el-Anbâr, el-Rahba ve Tarık el-Fırat valiliği de kendisine verilmişti. Halife Mu'temid (256-279/870-892)'in dirayetli nâibi el-Muvaffak ile çok iyi ilişkiler kurduğu anlaşılan Muhammed el-Afsîn, hemen bu sırada, Elcezire valisi İshak b. Kündacık ile birlikte Suriye'yi Tolun Oğulları'nın işgalinden kurtarma faaliyetine giriştiği için¹⁰, anlaşıldığına göre Hicâz bölgesinde asayiş ve sükûnu tesis görevini kardeşi Yusuf'a vermiş yani onu kendisine vekâlet etmesi için Mekke'ye göndermiş olmalıdır. Taberî'nin Yusuf'u 271 (884-885) yılında Mekke valisi olarak gösteren kaydı¹¹ kanaatimizce böyle anlaşılmalıdır. Aslında Taberî'nin iki ayrı yerde verdiği bilgiyi birleştirmek suretiyle daha anlaşılır bir şekle sokmuş olan İbn el-Esir¹² 271 (884-885) yılında Ahmed b. Muhammed el-Tâ'î'nin¹³ Medine ve Tarık Mekke valiliğine tayin olunduğunu ve onun hac emiri olarak gönderdiği gulâmı Bedr'in Mescid el-Harâm kapıları önünde Yusuf b. Ebi's-Sâc tarafından saldırıya uğruyarak esir düştüğünü kayd ediyor. Yusuf'un Bedr'in gelişini ağabeyisi Muhammed el-Afsîn'a âit olan bütün bölge valiliğinin yetkisine müdahale saydığı için bu harekette bulunduğu kabul

Sâc Oğulları I Ebu's-Sâc Dîvdâd b. Yusuf Dîvdest, Tarih Dergisi, sayı 31, İstanbul 1976.

8 Bu hususta krş. Hakki Dursun Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, İstanbul 1976, 105 vd.d.

9 Hakki Dursun Yıldız, *Sâc Oğulları, II, Muhammed el-Afsîn*.

10 Bu olaylar hakkında bkz. Hakki Dursun Yıldız, *aynı makale*.

11 Taberî, III, 2107.

12 İbn el-Esir, VII, 417; krş. Taberî, III, 2106 ve 2107.

13 Bu zât 269 (882-883) yılında Muhammed el-Afsîn'in el-Rahba, Tarık el-Furat ve el-Rahba'ya tayin edildiği sırada Kufe ve Sevâd'ı valiliğine getirilmişti, bkz. Taberî, III, 2039 vd. Bağdad, Sâmerrâ ve Kufe olaylarında önemli roller oynamış olan bu şahıs 281 (894-895) yılında Kufe'de ölmüştür, bkz. Taberî, III, 2140.

olunabilir. Ancak Yusuf bu hareketin sonunu getirememiş ve işe karışan hacıların ve hac kafilesinde bulunan askerlerin saldırısı sonucunda bizzat esir düşmüş, Bedr kurtarılmıştır. Taberî Yusuf'un zincire vurularak Bağdad'a gönderildiğini kaydetmek suretiyle haberini tamamlamaktadır¹⁴.

Bundan sonra yağma ve çapulculuk hareketlerinin sürüp gittiği Hicâz bölgesinde meydana gelen olaylar hakkında kaynaklarda mevcut olan bilgilerde Yusuf'un adı hiç geçmiyor. Bu suretle onun 281 (894-895) yılına kadar Mekke valiliğinde bulunduğunu kabul eden Zambaur'ın¹⁵ düşüncesine katılmak oldukça güçleşmektedir. Bu devre içinde Mekke'nin adı geçen Ahmed b. Muhammed el-Tâ'î'nin idaresinde olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Zambaur da Mekke ve Medine'nin valilerini kaydettiği listede¹⁶ 271 yılında bu şehirleri onun hâkim olduğunu, kanaatimce daha evvelki kayıtlarını göz önünde tutmadan, belirtmektedir. Ayrıca Taberî'nin 280 (893-894) yılı olayları arasında zikredilen bir kayıt doğru ise, bu tarihte, yani Zambaur'ın Yusuf'u Mekke valisi olarak gösterdiği bir yılda, onun bu bölgenin çok kuzeyinde bulunan Elcezîre'de faaliyette bulunduğu kabul edilebilir. Taberî bu yıl içinde Yusuf'un Musul yoluyla otuz iki Hâricî'yi Bağdad'a gönderdiğini, bunlardan yirmi beşinin idam ve geri kalan yedisinin hapsedildiğini kaydetmiştir¹⁷. Bununla beraber çok dikkatli bir tarih yazarı olduğu hiç bir zaman göz önünden uzak tutulmaması gereken İbn el-Esîr'in aynı olayı Muhammed b. Ebî's-Sâc'a atfetmiş olduğu da bir vaki'dir¹⁸.

Yusuf hakkında Taberî'de kaydedilip doğruluğu şüphe uyandıracak bundan sonraki ilk haber, onun 282 (895-896) yılında Feth el-Kalânisi adında, yalnız İbn el-Esîr'in Taberî'nin metnine yaptığı bir ilâve ile el-Muvaffak'ın gulâmı olduğunu bildirdiği¹⁹ bir zâta yardım etmek üzere el-Saymara'ya²⁰ gönderildiğini ve fakat verilen

14 Taberî, III, 2107. İbn el-Esîr, VII, 417'de haberi aynen tekrarlıyor.

15 E. de Zambaur, *Manuel de Généalogie et de Chronologie pour l'Histoire de l'Islam*, Hannover 1927, 21 ve 179, n. 3.

16 E. de Zambaur, *aynı eser*, 114, n. 2.

17 Taberî, III, 2138.

18 İbn el-Esîr, VII, 464.

19 İbn el-Esîr, VII, 473.

20 El-Cebel ile Huzistân arasında bir şehir, bkz. Yakut, *Mu'cem el-Buldân*, Beyrut 1955, III, 439 vd.

görevi yapmaktan ise el-Saymara yerine ağabeyisinin bulunduğu Meraga'ya gitmeği tercih ettiğini ve bu arada hattâ yolda önüne çıkan devlete âit bir kervanı gasbettiğini ifade eder²¹. Bu arada esasen ağabeyisi Muhammed el-Afşîn'in Azerbaycan'da halifenin emirlerini dinlemiyerek bağımsız hareket ettiği göz önüne alınırsa²² Yusuf'un da belki istemediği halde bir rehine gibi tutulduğu Bağdad'dan kurtulmak fırsatını kaçırmadığı ve böylece ağabeyisine katıldığı kolaylıkla düşünülebilir. Onun Azerbaycan'a gelişinden Muhammed el-Afşîn'in ölümüne kadar ne gibi faaliyetlerde bulunduğunu, kaynaklarda bu hususta bir bilgi bulunmadığı cihetle, tesbit etmek mümkün değildir. Ancak yukarıda da belirtildiği üzere 288 (901)'de ağabeyisinin ölümünden sonra bölgede iktidarı nisbeten kolay ele geçirmiş ve yeğeni Dîvdâd'ı saf dışı bırakmağa muvaffak olmuş bulunması, onun bu bölgede kalıp muharip ve idarecilerle iyi ilişkiler kurmuş ve bunlar üzerinde iyi intiba bırakmış olduğuna delil sayılabilir kanaatindeyiz.

Muhammed el-Afşîn'in ölümünü müteakip Azerbaycan'da meydana gelen gelişmelere Bağdad halifesi seyirci kalmaktan öteye gidemedi. Azerbaycan ve Ermenîye valiliğine halife tarafından tayin edilmiş bulunan Muhammed'in ölümüyle Yusuf'un bu makamı zorla ele geçirmesine halifenin ses çıkaramaması, bir taraftan merkezî otoritenin eyaletlerde tamamen zayıfladığını, diğer taraftan da Sâc Oğulları'nın Azerbaycan'da iyice kuvvetlenerek müstakil hareket etmeğe başladıklarını göstermektedir. Nitekim Yusuf, Azerbaycan'da iktidarı ele geçirdikten çok kısa bir süre sonra 289 (902) yılında Erdebil'de adına gümüş dirhem bastırmıştır. Her ne kadar bu sikkenin üzerinde Halife Mu'tezid'in ismi zikrediliyorsa da, bu Yusuf'un tam manasiyle halifeye bağlılığının ifadesi olarak değerlendirilmemelidir. Nitekim Mısır'da Tolun Oğulları hânedânının kurucusu olan Ahmed b. Tolun ve oğlu Humareveyh de, Bağdad halifesi ile savaş halinde olmalarına rağmen bastırdıkları sikkelerin üzerinde halifenin ismine yer vermekte idiler. Bu durumda sikke üzerindeki halifenin isminin, bir sembol olmaktan öteye geçmediği tabiidir.

21 Taberî, III, 2146. Aynı haber *Kitâb el-Uyûn* (nşr. Ömer el-Sa'îdi, Dîmaşk 1972-73, IV/1, 80)'da 280 (893-894) yılı olayları arasında verilmektedir.

22 Bu hususta bkz. Hakki Dursun Yıldız, *Sâc Oğulları, II, Muhammed el-Afşîn*.

Muhammed el-Afşin'in ölümünden sonra meydana gelen gelişmeleri yakından takip ettiği anlaşılan Ermeni kralı Simbat'ın, bu durumdan faydalanmak istiyerek Abbasi halifesi Muktefi ile siyasi münasebetlerini düzeltmek ve Sâc Oğulları tehlikesini uzaklaştırmak için harekete geçtiği görülüyor. Bağdad'a bir elçi göndererek halifeye bağlı kalacağını ve Yusuf karşısında kendisine yardım edilmesini istedi. Sâc Oğulları'nın ve bilhassa Yusuf'un müstakil hareket etmesini tehlikeli bulan Halife Muktefi, Simbat'ın bu teklifini memnuniyetle kabul etti, hattâ ona kiralık tacı, hil'at, kıymetli taşlarla süslü altın kemer, murassa kılıç ve atlar gönderdi²³.

Diğer taraftan Yusuf, halife ile Simbat arasındaki temaslardan haberdar olarak bu ittifakın gerçekleşmesini önlemek maksadiyle teşebbüse geçti ve Simbat'ı Erdebil'e davet ederek halifeye karşı birlikte hareket etme teklifinde bulundu. Ancak Ermeni kralı daha önceki acı tecrübeleri unutmadığından Yusuf'un davetini kabul etmedi²⁴. Yalnız başına Yusuf ile mücadele edemeyeceğini bilen Simbat'ı, halifenin yardım vaadi cesaretlendirmiş olmalıdır.

Simbat'ın, tekliflerini reddetmesine çok öfkelenen Yusuf, kalabalık bir ordu ile Erdebil'den hareketle alışımlı yol olan Phaytakaran²⁵ ve Uti²⁶ üzerinden Taşir (Lori'nin kuzeyinde ve Kür ırmağının kollarından Borçalı suyunun batısındaki bölge)²⁷ bölgesine geldi. Buradan Aşotz (Akbaba) ve Ahurean (Arpaçayı)²⁸ vadisini takip ederek Bagratuni Ermeni krallığının merkez eyaleti olan Şi-

23 Jean VI. Katholikos, *Histoire d'Arménie*, fransızca tercüme M.J. Saint Martin, Paris 1841, 181 vd.; Etienne Asoghik de Taron, *Histoire Universelle*, fransızca tercüme Frédéric Macler, Paris, 1917, 15.

24 Jean Katholikos, *aynı eser*, 183 vd.

25 Kur ile Aras nehirlerinin birleştiği yerin çevresindeki bölge, bkz. J. Laurent, *L'Arménie entre Byzance et l'Islam*, Paris 1919, 306 ve harita H-4; S. Martin, *Mémoires Historiques et Géographiques sur l'Arménie*, Paris 1818, I, 153.

26 Kur nehrinin sağ sahil boyunca Sevan (Gökçeöl) gölüne kadar uzanan ve Berda'a'yı da içine alan bölge, bkz. J. Laurent, *aynı eser*, 13 ve harita GH-3. S. Martin, *aynı eser*, I, 86 vd.

27 J. Laurent, *aynı eser*, 13, 306 ve harita FG-3; Asoghik de Taron, *aynı eser*, 15, n. 8.

28 Asoghik de Taron, *aynı eser*, 46, n. 11; Ernst Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, türkçeye çeviren Fikret Işıltan, İstanbul 1970, indeks; S. Martin, *aynı eser*, I, 39.

rak'a²⁹ inmek istiyordu. Fakat onun Erdebil'den hareket ettiğini haber alan Simbat, bölgedeki bütün geçitleri tutarak onun ilerlemesine engel oldu. Bunun üzerine Yusuf yolunu değiştirerek daha batıdan, nehir vadilerini takip etmek suretiyle gizlice Şirak bölgesine gelmeğe muvaffak oldu. Ancak mevsim ilerlemiş ve kış yaklaşmıştı. Kış mevsiminin son derece sert geçtiği bu dağlık bölgede kalmanın ve Ermeniler ile mücadele etmenin tehlikeli olacağını düşünen Yusuf, kışı geçirmek için Dvin'e dönmeğe karar verdi. Bu sırada Simbat Aragadz (Alagöz)³⁰ dağının eteğinde müstahkem Aruc kalesinde kalabalık bir ordu ile mevzi almış bulunuyordu. Yusuf, Ermeni kralının kuvvetli bir ordu ile kendisini takip ettiğinin farkına varınca savaşı göze alamıyarak, Simbat ile anlaşma teşebbüsünde bulundu. Adamlarından Süryani asıllı birisini elçi olarak kralın yanına gönderdi. Hiç ummadığı bir anda sulh teklifi ile karşılaşan Simbat, bu teklifi memnuniyetle kabul ettiğini bildirdi. Bundan sonra 902-903 kışını geçirmek için Yusuf Dvin'e ve Simbat da Arşarunik bölgesindeki (Ani'nin güneybatısında)³¹ Eraskhadzor yakınındaki bir kaleye gittiler. İlbahara kadar iki tarafta da bir hareket görülmedi. 903 ilkbaharında Yusuf, Simbat'a çeşitli hediyeler ile birlikte üzeri kıymetli taşlarla süslü altın bir taç gönderdi. Veliht prens Aşot Erkat'a (Demir Aşot)'da bir hil'at ve «işhanlar işhanı» ünvanı verildi. Meşhur tarihçi ve katolikos Hohannes bile bu hediyelerden nasibini almıştı. Kral Simbat da Yusuf'a kıymetli hediyeler göndererek mukabelede bulundu³².

Yusuf ile Kral Simbat arasındaki ilk münasebetler tehlikeli bir şekilde başlamasına rağmen sulhle neticelendi. Yusuf bu ilk seferi sırasında askerî bakımdan bir başarı kazanamadı. Fakat Simbat'ın halife ile kendisine karşı yapmış olduğu anlaşmayı işlemez hale getirdiği gibi ona taç göndererek kendisine tâbi olmasını istemiş ve tacı alan kral da bunu kabul etmişti.

29 Bagratuni Ermeni krallığının merkez eyaleti olup, en önemli şehirleri Bagratuni krallığının merkez Erazgavor (yahut Şirakavan ile Ani idi, bkz. Asoghik de Taron, *aynı eser*, 16, n. 1; J. Laurent, harita F-3.

30 R. Grousset, *aynı eser*, 431.

31 J. Laurent, harita F-3; S. Martin, *aynı eser*, I, 108 vd.

32 Jean Katholikos, *aynı eser*, 184 vd.d.; Asoghik de Taron, *aynı eser*, 15 vd.; kış. René Grousset, *Histoire de l'Arménie*, Paris 1947, 430 vd.

Yusuf ile Abbâsî halifesi arasındaki münasebetlerin daha başlangıçtan itibaren bozuk olduğunu yukarıda belirtmiştik. Azerbaycan ve Ermeniyeye valiliğinin ilk yıllarında aynı durumun devam ettiği, hattâ daha kötüleştiği anlaşılmaktadır. Gerçi İslâm kaynaklarında bu hususa açıklık getirecek haberlere rastlanamamaktadır. Fakat onların boşluğunu Ermeni kaynakları dolduruyor. Ermeni kaynakları bu hususta şu bilgiyi vermektedirler: Yusuf 905 yılında Halife Muktefi'ye karşı isyan etti. Bunun üzerine halife, Sımbat da dahil kendisine bağlı olanlara mektuplar göndererek Yusuf'un tehdibi için kendisine yardım etmelerini istedi. Bilhassa Yusuf'a komşu olan Ermeni Sımbat'tan birlikleriyle harekete geçmesini istedi ve buna karşılık bir yıllık vergiyi almayacağını bildirdi. Sımbat, Yusuf ile aralarında anlaşma olmasına rağmen ona fazla güvenemediğinden kuvvetlerini hazırlamağa başladı. Fakat kısa bir süre sonra halife ile Yusuf'un anlaşması Sımbat'ı çok güç bir durumda bıraktı. Sımbat'ın harekete geçmemesine rağmen hazırlıklara girişmesinden şüphelenen Yusuf, onu güç durumda bırakmak ve göz dağı vermek maksadiyle yıllık verginin bir defada ödenmesini istedi. Sımbat, istenen meblâğın büyük olmasına ve bunu bir defada ödeyecek durumda bulunmamasına rağmen kuvvete başvuracak cesareti kendinde bulamadığı için çaresiz ödeme cihetine gitti. Kendisine tâbi naharar ve işanlardan para istedi. İstenen para büyük zorluklarla toplanarak Yusuf'a ödendi, fakat Sımbat'a karşı Ermeniler arasında büyük bir hoşnutsuzluk ortaya çıktı ve hattâ onu bertaraf etmek için teşebbüse geçildi³³.

Yusuf tehlikesini ağır vergiler ödiyerek önlemeğe çalışan Kiral Sımbat, bu sefer de Vaspurakan bölgesinde hüküm sürmekte olan Ardżruni hanedanı ile ihtilafa düştü. Eskiden beri Ardżruni hanedanına bağlı olan Nahçıvan 902 yılında Sımbat tarafından Doğu Siunik³⁴ prensi Sımbat'a verilmişti. 907-908 yılında Ardżruni prensi Haçik Gagik, Kral Sımbat'ın içinde bulunduğu güç durumdan faydalanmak istiyerek Nahçıvan meselesini halletmeğe, diğer bir ifade

33 Jean Katholikos, aynı eser, 192 vd. d.; Etienne Orbélian, *Histoire de la Siounie*, fransızcaya tercüme Brosset, Petersburg 1864, 113; krş. R. Grousset, aynı eser, 431 vd.

34 Gökçeğöl-Nahçıvan ve Akera nehirleri arasında kalan bölge, bkz. J. Laurent, aynı eser, 13, harita G-4; S. Martin, aynı eser, I, 142.

ile bu şehre tekrar sahip olmağa karar verdi. İsteğinin Sımbat tarafından reddedilmesi üzerine Haçik Gagik, daha önce kendisine hediyeler göndererek ittifak yapma teklifinde bulunmuş olan Yusuf'a başvurarak ondan yardım istedi. Bu isteği büyük bir memnuniyetle kabul eden Yusuf, onu Erdebil'e davet etti. Haçik Gagik kıymetli hediyelerle yola çıktı³⁵.

Ermeni prensleri arasındaki ihtilaf Yusuf'un işine geliyordu. Kiral Sımbat'a cephe alan ve kendisinden yardım isteyen Haçik Gagik'i Erdebil'de merasimle karşılayarak ona çok iyi davrandı. Hattâ ona kiral ünvanı ve altın taç vererek Sımbat ile aralarındaki ihtilâfı daha da körükledi. Böylece Ermeniler arasında iki kiral ortaya çıkmış oluyordu³⁶: Kuzeyde Bagratuni, güneyde ise Ardżruni kiralıkları (908). Yusuf, Ermeniyenin ikiye bölünmesinde baş rolü oynamasına rağmen bu iki rakip arasında hakem rolünde görünmeğe dikkat ediyordu. Sımbat, aleyhine gelişen olayların farkında idi, ancak gerek Yusuf ve gerekse Haçik Gagik'e karşı askerî bir harekâta girişecek kuvveti olmadığını da biliyordu. Bu sebeple Yusuf'u öfkeli hareketlere girişmeğe bilhassa dikkat ediyordu. Haçik Gagik'in bizzat Erdebil'e gitmesine rağmen Sımbat buna cesaret edemiyerek elçi sıfatıyla bu devrin tarihini geniş olarak kaleme almış olan Katholikos VI. Hohannes'i Erdebil'e gönderdi. Hohannes eserinde, çok kıymetli hediyelerle emirin yanına gittiğini, onun tarafından iyi karşılandığını ve Yusuf'un hediyeleri büyük bir memnuniyetle aldığını canlı bir şekilde anlatır. Katholikos, Yusuf'u kazanmak için çok gayret sarfetmiş ise de kendi ifadesine göre rehine olarak hapsedilmekten kurtulamamıştır³⁷.

Yusuf ile halife arasındaki münasebetlerin 905 yılındaki isyanı müteakip varılan anlaşmaya rağmen düzelmediği anlaşılmaktadır. Yusuf Ermeniler ile, halife de iç karışıklıklarla uğraştıkları için böyle bir anlaşmaya mecbur kalmış olmalıdırlar. Ermeniler'e karşı kazandığı başarılarla iyice kuvvetlenen ve ilerde kendisi için de büyük bir tehlike olacağını göz önüne alan Abbâsî halifesi Azerbaycan üzerine asker sevkette karar vermiştir. 17 Cemâziyelâhır 295 (24 Mart 908) tarihinde Hakan el-Müflihî kumandasındaki 4000 kişilik

35 Jean Katholikos, aynı eser, 199 vd.

36 Jean Katholikos, aynı eser, 200; Thomas Ardżruni, *Histoire des Ardżrounis*, fransızcaya tercüme Brosset, Petersburg 1874, 227 vd..

37 Jean Katholikos, aynı eser, 200 vd..

bir ordu Bağdad'dan hareket etti³⁸. Yusuf ile Hakan el-Müflihi arasında bir çarpışmanın olup olmadığını ve hattâ Hakan'ın Azerbaycan'a gidip gitmediğini tesbit edemiyoruz. Çünkü bu hususta İslâm ve Ermeni kaynaklarında bir bilgiye rastlanamamıştır. Ayrıca kuvvetlenen Yusuf'un halife ile askerî mücadeleye girişmesi Ermeniyedeki harekâtına kısa süre için bile olsa ara vermesini gerektirirdi. Halbuki Ermeni kaynakları böyle bir duraklamadan bahsetmemektedirler. Bu durumda belki de, Hakan el-Müflihi, Yusuf'tan çekindiği için yanındaki zayıf kuvvetle Azerbaycan'a girmeden geri dönmüştür. İleride onun aynı Müflihi ile yaptığı çarpışmadan bahsedeceğiz.

Abbasi halifesi, başlangıçtan itibaren karşı çıkmasına rağmen Cemâziyelâhır 296 (Mart 909) tarihinde Yusuf'un Azerbaycan ve Ermeniyeye valiliğini resmen kabul etmek zorunda kaldı ki, bunu da üzerine gönderilmiş olan Müflihi'nin hiç bir başarıya ulaşamaması, hatta mücadele etmemiş olmasıyla izah etmek mümkündür. Yusuf da yapılan anlaşmaya göre ona her yıl 120.000 dinar vergi ödemesi taahhüt ediyordu³⁹. Böylece Yusuf sekiz yıldır fiilen elinde bulundurduğu bu iki bölgeye resmen sahip olmuş oluyordu. Halife ile Yusuf arasındaki anlaşmanın, uzun ömürlü olmadığı ve bir önem taşımadığı, bir kaç yıl sonra çıkan ihtilaflardan anlaşılmaktadır.

Halife ile olan anlaşmazlığını kısmen halleden Yusuf tekrar Ermeniyeye işlerine döndü. Bu sırada Haçik Gagik'in kardeşi Gurgen Erdebil'e gelerek Bağratuni hanedanının elinde bulunan yerlere karşı müşterek bir sefer yapılması için teklifte bulundu. Onun dönmesinden bir kaç ay sonra Haçik Gagik, daha önce tesbit edilmiş vergi ve hediyelerle birlikte Erdebil'e geldi. Yapılması kararlaştırılan ortak seferin hazırlıklarını görüştiler. Haçik Gagik'e ikinci defa kiralık tacı verildi. Bundan sonra ülkesine dönen Haçik Gagik hazırlıklara başladı⁴⁰.

909 yılı ilkbaharında büyük bir ordu ile Erdebil'den hareket eden Yusuf Nahcivan'a gelerek burada Haçik Gagik ve Gurgen ku-

38 Taberi, III, 2280; 'Arib, 19.

39 Taberi, III, 2280; 'Arib b. Sa'd, *Sülat Tarih el-Taberi*, ed. M.J. de Goeje, Leyden 1897, 31; Muhammed b. Abdülmelik el-Hemedâni, *Tekmüet Tarih el-Taberi*, neşr. A. Yusuf Ken'an, Beyrut 1961, 7; İbn Miskeveyh, *Tecârib el-Ümem*, ed. H.F. Amedroz, London 1920-1921, I, 45; İbn el-Esir, VIII, 54.

40 Jean Katholikos, *aynı eser*, 202 vd..

mandasındaki Ermeni birliklerinin gelmesini beklemeye başladı. Birkaç gün içinde Ermeni kuvvetleri Nahcivan'a vardılar. Yapılan sefer planı gereğince bir Müslüman birliği Doğu Siunik üzerine sevk edildi. Doğu Siunik hâkimi Simbat ve kardeşleri kendilerine bağlı kuvvetlerle Müslümanlar'ı karşılamak için harekete geçtiler. Simbat, dağlık bölgedeki yol ve geçitleri tutmak suretiyle memleketini istilâdan kurtarabileceğini düşünüyordu. Fakat gelen birliğin kalabalık olduğunu haber alınca emniyete alabilmek için annesi Şuşan, karısı Sofi (Haçik Gagik'in kız kardeşi) ve küçük yaşta oğlunu Erencak⁴¹ kalesine gönderdi. Kendisi de maiyetindeki birliklerle Müslümanlar'ı durdurmak için mücadeleye girişti. Yapılan çarpışmalarda Ermeni kuvvetleri ağır kayıplar vererek dağlık bölgedeki kalelere çekildiler. Müslümanlar bütün Doğu Siunik'i istila ettiler. Ancak sarp dağlardaki kalelere sığınanlar kendilerini kurtarabildiler. Böylece Doğu Siunik Nisan 909 tarihinde Yusuf'un eline geçmiş oldu⁴².

Batı Siunik'in âkıbeti de Doğu Siunik'in kaderinden farklı olmadı. Batı Siunik'in hükümdarı II. Grigor Suphan (Kiral Simbat'ın yeğeni), Yusuf'un bu bölgeye sevk etmiş olduğu kuvvetlere karşı koymağa çalıştı ise de mağlup olmaktan kurtulamadı. Bütün ümitlerini kaybetmiş olduğu halde bu sırada Dvin yakınına gelmiş olan Yusuf'un karargâhına giderek ona tabiiyet arzetti. Batı Siunik de böylece fazla zorluk çekilmeden itaat altına alınmış oluyordu⁴³.

Vasurakan ve Siunik hâkimlerinin Yusuf'a tâbi olmalarından sonra Kiral Simbat yalnız ve çok güç durumda kalmıştı. Onu bu kötü durumda yakalayan Yusuf, bir yıllık vergiyi hemen ödemediği takdirde barışın devam edeceğini bildirdi. Yusuf'un Ermeniler'e karşı takip etmekte olduğu politikanın çok çabuk değiştiğini gören ve ona hiç güvenemiyen Simbat, çaresiz istenilen büyük meblâğı ödemek zorunda kaldı. Buna rağmen Yusuf seferine devam ederek Bağratu-

41 Nahcivan'ın kuzey-batısında, Alınca çayı üzerindeki bugünkü Alınca kalesi, bkz. R. Grousset, *aynı eser*, 435, 439; Asoghik de Taron, *aynı eser*, 18 n. 9.

42 Jean Katholikos, *aynı eser*, 204; Etienne Orbéilan, *aynı eser*, 113 vd. Bu son kaynaktaki Doğu Siunik prensi Simbat'ın, Yusuf'a karşı koyamayacağını anlaması üzerine kayınbiraderi Haçik Gagik'in yanına kaçtığı belirtilmektedir; ayrıca bkz. R. Grousset, *aynı eser*, 435.

43 Jean Katholikos, *aynı eser*, 205; Etienne Orbéilan, *aynı eser*, 114.

ni kiralılığının arazisine girdi. Bu sırada Bağratuni hanedanına mensup olan Gürcistan kralı II. Adarnase de, diğer Ermeni ileri gelenleri gibi Sımbat'a cephe almıştı. Yusuf ile savaşılabilecek kuvveti olmayan Sımbat, tarihçi Hohannes'e göre çok sarp bir yerde bulunan Kelarck (Gelarck) kalesine⁴⁴, Asoghik'e göre de Taşir bölgesindeki Odsun (Otzun) köyüne ve oradan da Abhazlar'ın yanına kaçtı⁴⁵. Yusuf onu takip ederek bazı kaleleri fethetti ise de Sımbat'ın sığındığı kaleyi ele geçiremedi. Bütün yaz boyunca dağlık bölgede askerî harekâta devam etti. Kışın yaklaşması üzerine Tiflis üzerinden Dvin'e döndü⁴⁶.

Yusuf'un Dvin'e dönmesini müteakip Kiral Sımbat da başşehri Erazgavor'a avdet etti. Kışın çok şiddetli geçmesine rağmen iki rakip birbirini devamlı kontrol altında tutuyorlardı. Bu sırada Sımbat'ın kardeşi Şapuh'un oğlu büyük sparapet (kumandan) Aşot, kıymetli hediyeler ile birlikte Dvin'e giderek Yusuf'a tabiiyet arzetti⁴⁷. Sımbat'ın maruz kaldığı tehlike ve Ermeni prensleri arasındaki rekabet üzerine Ermeni asilzâdeleri Yusuf'un himayesine girerek bir mevki kapmak için adeta yarış halinde idiler. Vaspurakan ve Siunik prenslerinden sonra Bağratuni hanedanına mensup olanlar da aynı yolu takip etmeğe başladılar. Bu durum Ermeniyeye'yi hâkimiyeti altına almak için uğraşan Yusuf'un işini oldukça kolaylaştırıyordu.

910 yılı ilkbaharında Yusuf kalabalık bir ordu ile Sımbat'a katî darbeyi indirmek için Dvin'den hareket etti. Vaspurakan kralı Haçik Gagik de birlikleriyle ona katıldı. Diğer taraftan Sımbat da, birliklerini oğulları Aşot Erkat ve Muşegh kumandasında Yusuf'a karşı göndermiş ve bilhassa geçitleri tutmalarını emretmişti. İki kar-

44 Gökçeğöl'ün güney-doğusunda ve Siunik tarafında yer almaktadır, bkz. R. Grusset, *aynı eser*, 436; S. Martin, *aynı eser*, I, 146.

45 Jean Katholikos, *aynı eser*, 205; Asoghik de Tarôn, *aynı eser*, 17. Hohannes'in ismini verdiği Kelarck kalesi Sevan gölünün güney-batısında ve Siunik bölgesinin hududunda bulunmaktadır. Siunik'in bu sırada Yusuf'un hâkimiyeti altında bulunduğunu dikkate alarak Sımbat'ın buraya sığınmakla bizzat tehlikeye yaklaşmış olduğunu söyleyebiliriz. Bu durumda Asoghik'in verdiği Odsun (Lori'nin hemen kuzeyinde) kalesine sığınmış olması akla daha uygun gelmektedir. Krş. R. Grousset, *aynı eser*, 436.

46 Jean Katholikos, *aynı eser*, 206; Asoghik de Tarôn, *aynı eser*, 17.

47 Jean Katholikos, *aynı eser*, 206 vd. d.

deş Nig⁴⁸ dağlık bölgesinde Yusuf'un birlikleriyle karşılaştılar ve Asoghik'in verdiği bilgiye göre⁴⁹, Dsknavacar⁵⁰ adlı yerde savaşa tutuştular. Ermeni kaynakları, iki kardeşin, karşılarındaki kuvvetin sayıca çok üstün olmasına rağmen savaş meydanını terketmiyerek cesurca dövüştüklerini kaydetmektedirler. Savaşın bütün şiddetiyle devam ettiği bir sırada Uti dağlık bölgesinden gelmiş olan ve Sevordik⁵¹ adı verilen dağlı birliğin savaş meydanını terketmesi Ermeni kuvvetlerinin yenilmesine sebep olmuştur⁵². Aşot Erkat birlikleriyle geri çekilip kurtuldu ise de kardeşi Muşegh'in, Yusuf'un birlikleri tarafından sarılarak esir edildiği, bir müddet sonra da Dvin'e gönderilip hapiste zehirletilerek öldürüldüğü Ermeni tarihçileri tarafından belirtilmiştir⁵³.

Dsknavacar zaferi bütün kuzey-doğu Ermeniyeye'nin Yusuf'un eline geçmesini sağlamıştı. Bağratuni Ermeni kiralılığının kontrolünde içinde yalnız Ani ve Erazgavor gibi şehirlerin bulunduğu Şirak bölgesi kalmıştı. Her taraftan sarılmış ve tek başına zayıf bir hale gelmiş olan Bağratuni kiralılığına katî darbeyi indirmek an meselesi idi. Bu sırada Batı Siunik hâkimi II. Grigor Suphan, Yusuf tarafından zehirletilerek öldürüldü. Kardeşleri Sahag ve Vasag bir gece hapisten kaçmayı başardılar. Yusuf onları yakalamak için bir müfreze sevketti. İki kardeş anneleri Mariam (Sımbat'ın kızkardeşi) ile birlikte Sevan (Gökçe göl) gölünde bir adaya sığındılar. Fakat Yusuf'un adamları onların peşini bırakmıyordu. Bu sebeple adayı da terkederek gölün batı tarafında yer alan Gardman bölgesine kaçtılar ve canlarını kurtarmağa muvaffak oldular⁵⁴.

Emir Yusuf Ermeniyeye'deki harekâtına devam ediyordu. Artık karşısına çıkacak kuvvet kalmamıştı. Kiral Sımbat ise Kapuit-Berd

48 Erivan'ın kuzeyinde ve Alagöz dağı eteklerinde yer almaktadır; bkz. Asoghik de Tarôn, *aynı eser*, 18, n. 1; R. Grousset, *aynı eser*, 437.

49 Asoghik de Tarôn, *aynı eser*, 18.

50 Bu kelimenin manası Asoghik'de verilen nota göre (*aynı eser*, 18, n. 2) «Balık pazarı»dır ve yeri tesbit edilemedi.

51 Honigmann (*aynı eser*, 146 n. 19) bu dağlıları Güney Kafkas Macarları olarak vermektedir.

52 Jean Katholikos, *aynı eser*, 210.

53 Jean Katholikos, *aynı eser*, 210 vd., 217; Asoghik de Tarôn, *aynı eser*, 17.

54 Jean Katholikos, *aynı eser*, 220 vd.; Etienne Orbéllan, *aynı eser*, 116.

(Mavi kale)⁵⁵ kalesine sığınmıştı. Hohannes'e göre⁵⁶ Yusuf, Vas-purakan kralı Haçik Gagik'i maiyetindeki kuvvetlerle beraber Vagharşagerd (yahut Vagharşakert)⁵⁶ kalesini zapta göndermişti. Kuşatmanın uzun müddet devam etmesine ve çetin çarpışmaların olmasına rağmen kale bir türlü ele geçirilemiyordu. Asoghik ise Hohannes'in aksine 359 Ermeni yılında (13 Nisan 910-12 Nisan 911) Haçik Gagik'in adı geçen kaleyi zaptettiğini bildirmektedir⁵⁷. Diğer kaynaklarda bu hususta bilgi bulunmaması sebebiyle bu haberlerden hangisinin doğru olduğunu kabul etmenin zorluğu ortadadır. Bununla beraber, hâdiselere bizzat şahit olmuş olan Hohannes'in haberinin gerçeğe daha yakın olacağı kanaatindeyiz. Bu arada Yusuf'un birlikleri de Bagratuni arazisine girerek yağma ve tahribatta bulunuyorlardı⁵⁸.

Ermeniyedeki olayların gittikçe Ermeniler aleyhine bir gelişme takip etmesi, 893 yılında Kral Sımbat ile bir antlaşma yapmış olan Bizans imparatorluğunun gözünden kaçmıyordu. Ermeni tarihçisi Hohannes, Ermeniler'in maruz kaldıkları güç durumu öğrenen Bizans imparatoru VI. Leon'un⁵⁹ Sımbat'a yardım göndermek için büyük bir kuvvet teşkil ettiğini ve bu birliği harekete geçireceği sırada öldüğünü (912) ifade etmektedir⁶⁰. Adı geçen kaynakta Ermeniler'in imparatorun yardım istedikleri hususunda bir bilgi bulunmamakla beraber büyük bir ihtimalle yardım isteğinin Ermeniler tarafından geldiği düşünülebilir. Leon'dan sonra Bizans imparatoru olan Aleksandr, gerek dahili durumdaki zorluklar ve gerekse hudutlarda Müslümanlar ile devam eden mücadeleler sebebiyle böyle

55 Ermeniyede bu ismi taşıyan bir kaç kale bulunmaktadır. Bunların en meşhurlarından birisi Erzurum'un kuzey-doğusunda, diğeri ise Siunik bölgesinde yer almaktadır. Ancak burada zikredilen Kapuit-Berd'in Şirak ve Vanand bölgelerinin güneyinde Arşarunig yakınında bulunması muhtemeldir, fakat kesin olarak mevkil tayin edilemiyor. Bkz. R. Grousset, *aynı eser*, 438, n. 7.; Asoghik de Tarôn, *aynı eser*, 18, n. 5.

56 Jean Katholikos, *aynı eser*, 222 vd..

57 Asoghik de Tarôn, *aynı eser*, 18.

58 Jean Katholikos, *aynı eser*, 223.

59 Hohannes Bizans imparatorunun adını Basil olarak vermekte ise de yanlış olup, burada bahsi geçen imparatorun, VI. Leon'dan başkası olamayacağı açıktır.

60 Jean Katholikos, *aynı eser*, 225.

bir teşebbüse girişememiştir. Aynı zamanda onun imparatorluğunun bir yıl kadar devam etmesi de bu yardıma imkân vermemiştir⁶¹.

Sımbat, ülkesinin adım adım istilâ edilmesi karşısında canını kurtarma çareleri arıyor ve sığınmış olduğu Kapuit-Berd kalesinde savunma tedbirlerini kuvvetlendirerek gelişmeleri beklemeği tercih ediyordu. Muhasaranın bir yıl devam etmesine rağmen son derece sarp bir yerde bulunan kale, Müslümanlar'ın eline geçmedi. Onu teslim olmaya mecbur etmek maksadiyle civardaki köy ve kasabalara akınlar yapılarak her taraf yağma ve tahrib ediliyordu. Bir taraftan kuşatmanın uzaması sebebiyle kalede erzakın tükenmesi, diğer taraftan da Ermeniler ile meskûn olan yerlerin tahribi Sımbat'ı teslim olmak zorunda bıraktı. Sımbat, Yusuf'un karargâhına elçi göndererek kalenin teslim edileceğini, buna karşılık onun da Ermeniler'e iyi muamele etmesini ve elindeki esirleri serbest bırakmasını istedi. Bir yıldan beri muhasara ettiği halde ele geçiremediği Sımbat'ın kendi isteği ile teslim olmayı kabul etmesine çok memnun olan Yusuf, onun isteklerini kabul etti ve kendisine altın işlemeli bir hil'at gönderdi. Aralarında geçen bunca olaylara rağmen Yusuf'tan görüldüğü yakın alâka ve dostluktan şüphelenen ve daha önce yaptıkları antlaşmaları istediği zaman ihlâl etmiş olması sebebiyle ona güvenemiyen Sımbat, bir fırsatını bularak Yusuf'un karargâhı arasından kaçmağa muvaffak oldu ve Şirak bölgesinde küçük bir köyde saklandı. Muhtemelen Yusuf tarafından gönderilen Haçik Gagik onu bularak tekrar Yusuf'un karargâhına getirilmesini sağladı. Kıışı geçirmek için Dvin'e dönen Yusuf, böylece, beraberinde getirmiş olduğu Sımbat'ı hapse attırdı (913)⁶².

Emir Yusuf'un, muhtemelen bir yıllık bir fasıladan sonra Ermeniler üzerine tekrar bir sefere çıktığını görmekteyiz. Seferin hedefi, Siunik bölgesi büyük işhanı Sımbat'ın annesi Şuşan, karısı Sofi, ve bölgenin ileri gelenlerinin bulunduğu Erendcak kalesi idi. Yusuf'un teslim teklifi kaledekiler tarafından reddedilince muhasara başladı.

61 A.A. Vasiliev, *Byzance et les Arabes, tome II, la Dynastie Macédonienne*, fransızca edisyonunu hazırlayan Marlus Canard, Bruxelles 1968, 119.

62 Jean Katholikos, *aynı eser*, 226 vd. d.; Asoghik de Tarôn, *aynı eser*, 18; Etienne Orbélian, *aynı eser*, 116. N. Adontz, Sımbat'ın Kapuit kalesine sığınmasını 910 ve Dvin'e getirilmesini de 911 yılında gösteriyorsa da, bu görüşü kabul etmek oldukça zordur, bkz. N. Adontz, *Les Taronites en Arménie et à Byzance*, Byzantion, IX, sayı 2, Bruxelles 1934, 732.

Simbat da tutuklu olarak buraya getirilmişti. Bütün mücadelelere ve muhasaranın uzamasına rağmen kale zaptedilemiyordu. Bu durum karşısında Yusuf, Kiral Simbat'a kalenin teslimi için aracılık yapmasını teklif etti ise de o buna yanaşmadı. Buna kızan Yusuf da kralı idam ettirdi⁶³. Tarihiç Hohannes Yusuf'un, mahsurların dayanma gücünü kırmak ve kaleyi teslim etmelerini sağlamak gayesiyle kralı onların gözleri önünde öldürttüğünü belirtmektedir⁶⁴. Bunlardan farklı olarak Asoghik ise, kalenin zaptından sonra Dvin'e dönen Yusuf'un Kiral Simbat'ı burada katlettiğini yazmaktadır⁶⁵. Verilen bu üç rivayetten ilk ikisi arasında büyük bir fark olmadığı görülmektedir. Hâdiselerin gelişmesi ve ileriye sürülen görüşler dik-kate alınca, onlardan tamamen farklı olan Asoghik'in rivayetinin daha zayıf olduğu anlaşılmaktadır. Başvurduğu bu son çare de bir netice vermeyince Yusuf, mahsurların çevre ile münasebetlerini tamamiyle keserek teslim olmalarını beklemeğe başladı. Bu arada kaledekilerden birisi para ile elde edilerek kale kapısı açtırıldı ve Yusuf'un birlikleri kaleyi zaptettiler. Kalede bulunanların büyük bir kısmı kılıçtan geçirildi. Siunikli hanımlar Dvin'e götürülerek hapsedildiler⁶⁶. Kral Simbat'ın katliyle neticelenen bu seferin tarihi hakkında 913-916 yılları arasında çeşitli tahminler ileri sürülmekte ise de 914 yılının, olayların gelişmesi bakımından gerçeğe en yakın ihtimal olduğu anlaşıyor⁶⁷.

63 Etienne Orbélian, *aynı eser*, 116.

64 Jean Katholikos, *aynı eser*, 231.

65 Asoghik de Tarôn, *aynı eser*, 19.

66 Jean Katholikos, *aynı eser*, 235; Etienne Orbélian, *aynı eser*, 117; ayrıca bkz. R. Grousset, *aynı eser*, 439 vd.

67 Simbat'ın hapsedilmesi ve ölüm tarihleri için kaynaklar farklı rakamlar vermektedirler. Bu olay hakkında geniş bilgi veren Hohannes (226 vd. d.) yıl bildirmemektedir. Asoghik de Tarôn ise (*aynı eser*, 19) 364 Ermeni yılını (12 Nisan 915-10 Nisan 916) vermektedir. Etienne Orbélian'da 362, (*aynı eser*, 116) (913), diğer bir Ermeni kaynağında da (R. Grousset, *aynı eser*, 439, n. 5) 363 (914) Ermeni yılları gösterilmektedir. Kaynakların verdikleri tarihlerin hangisinin doğru olduğunu kesin olarak söylemenin güçlüğü ortadadır. Bununla beraber Simbat zamanında ve ölümünden sonra cereyan eden olayların kronolojisini göz önüne alarak R. Grousset'nin fikrinin, yani Simbat'ın 913 yılında hapsedildiği ve 914'de de idam edildiğinin gerçeğe daha yakın olacağı kanaatindeyiz. Bu hususta ayrıca bkz. Saint Martin, *aynı eser*, I, 359; N. Adontz, *aynı makale*, 732; M. Brosset, *Additions et éclaircissements à l'histoire de la Géorgie*, St. Petersbourg 1851, 165.

Yusuf b. Ebi's-Sâc'ın Ermeniyeye işleriyle meşgul bulunduğu sıralarda batıdan Erdebil ve çevresine Ruslar tarafından bir akın yapılmıştır. Bu hususta bilgi veren Mes'ûdi'ye göre⁶⁸ 300 (912-913)⁶⁹ yılından sonra Ruslar 500 gemilik bir nehir donanmasıyla İtil (Volga) nehri üzerinden Hazar denizine inmişler ve bu denizin güney ve batı sahillerindeki Taberistan, Deylem ve Gilân sahillerini yağmalamışlar, hattâ Baku'da karaya çıkarak Azerbaycan'a girmişler ve Erdebil çevresine kadar ilerliyerek yağma ve tahribatta bulunmuşlar, kadın ve çocukları esir alarak geri çekilmişlerdir. Bu baskın sırasında Yusuf'un, başşehri Erdebil'de olmadığı anlaşılmaktadır. Büyük bir ihtimalle Erendcak kalesinin muhasarasında bulunuyordu. Erdebil'de Ruslar'ı karşılayacak bir kuvvetin olmaması onların daha cüretkâr hareket etmelerine imkân hazırlamıştır. Yusuf'un kumandanlarından Ali b. Heysem, bölge halkının yardımı ve ticaret gemileriyle Ruslar'ı takip ederek onların çekildikleri Hazar denizindeki bir adaya hücum etti. Ancak büyük kayıplar vererek geri çekilmek zorunda kaldı. Ruslar bir müddet daha Hazar sahillerinde yağma ve katliâma devam ederek geldikleri yolla ülkelerine döndüler.

Kiral Simbat'ın Erendcak kalesi önünde öldürülmesinden sonra Bagratuni hânedânının başına oğlu Aşot Erkat (Demir Aşot) geçti. İkinci oğlu Abas, ağabeyisinin en büyük yardımcısı oldu. Aşot kiral olduğu zaman son derece güç durumda idi. Bir taraftan Ermeniyeye'nin büyük bir kısmı Yusuf tarafından zaptedilmiş, diğer taraftan da Bagratuni hanedanına mensup olan Gürcistan kralı II. Adarnase ile Taron⁷⁰ hâkimi Grigorios başta olmak üzere bütün

68 Mes'ûdi, *Murûc*, II, 18 vd.d..

69 Akdes Nimet Kurat (*Rusya Tarihi*, Ankara 1948, 22 vd.), 912 yılında Kiyef knezi olan Igor'un ganimet elde etmek için Hazar denizinin güney sahillerine bir akın yaptığını, Baku civarında karaya çıkarak bol miktarda esir ve ganimet elde ettiğini, daha sonra geri döndüğünü, fakat Hazarlar'ın hizmetindeki Müslüman kotalarının onlara hücum ederek büyük bir kısmını kılıçtan geçirdiklerini yazmakta ve bu Rus akınının 301 (913-914) yılında yapıldığını ifade etmektedir. Bu bilgi Mes'ûdi'nin verdiği rivayete uymaktadır. Ruslar'ın buna benezir akınları daha önceki yıllarda da olmuştur; bu hususta bkz. Abd el-Reff' Hakikat, *Tarih-i Nevzâdhâ-yı Millî İran*, Tahran Hicri-şemsî 1354 (1976), 82 vd.d..

70 Van gölünün batısında, Muş ve çevresini içine alan Ermeniyeye'nin önemli eyaletlerinden birisidir. bkz. J. Laurent, harita E-4; S. Martin, *aynı eser*, I, 98 vd.

Ermeni işhan ve nahararları siyasi rekabetten dolayı Aşot'a cephe almışlardı. Diğer bir deyimle yeni hükümdar Aşot da, babası gibi Yusuf'un karşısında yalnız kalmıştı. İçinde bulunduğu güçlükler sebebiyle Yusuf ile başa ıkamıyacağını anlıyan Aşot Erkat, arazinin verdiği imkânlardan faydalanarak çete harbi yapmağa karar verdi ve kendisine bağlı az fakat sadık birlikleriyle bu kararını uygulamaya girişti.

Ermeniye'deki müstahkem mevkilerden sonuncusu olan Erend-ak kalesinin zaptından ve Sımbat'ın katlinden sonra bu tarafta hiç bir tehlike kalmadığına kanaat getiren Yusuf'un Rey taraflarında-ki siyasi gelişmelere müdahale etmesinden ve esas kuvvetlerini bu cepheye sevketmesinden faydalanan Aşot âni baskınlarla Ermeniye'deki Müslüman garnizonlarını sıkıştırmağa başladı. Küçük süvari kuvvetlerinin sıratlı ve âni baskınları bu garnizonların birleşmelerini önüyor ve böylece Aşot yavaş yavaş kale ve şehirleri geri almayı başarıyordu. Birbiri arkasından Bagrevand, Arşarunik, Şırak ve Gugark bölgeleri Aşot'un hâkimiyetine girdi. Buralardaki Müslüman birlikleri esir veya katledildiler. Bagratuni hanedanının ülkesini böylece ve nisbeten kolaylıkla Müslümanlar'dan geri alan ve önemli bir mukavemetle karşılaşmıyan Aşot kuzeye yönelerek Taşır bölgesini ve daha sonra da Tiflis şehrini zaptetti⁷¹.

Sâc Oğulları ile Ermeniler arasındaki mücadeleleri yakından takip eden ve hattâ Kırıl Sımbat ile bir anlaşma yapmış olan Bizans imparatorluğunun, bu son gelişmeler, yani Sımbat'ın katli ve Ermeniye'nin Yusuf tarafından zaptı karşısında tekrar harekete geçtiği görülmektedir. İmparator Kostantinos Porphyrogenetos üzerinde büyük bir nüfüz sahibi olduğu anlaşılan İstanbul patriği Nikolaos, Ermeni kotholikosu VI. Hohannes'e yazdığı mektupta, imparatorun Ermeniler'e yardımcı kuvvetler göndereceğini, ancak bu kuvvetlerin gelmesinden önce bütün Ermeni işhan ve nahararlarının, Gürcistan kiralının ve Abhaz ileri gelenlerinin Müslümanlar'a karşı birleşmelerinin lüzumunu belirtiyor ve bunu sağlamak için de Kat-holikos'un harekete geçerek Ermeni asilzâdeleri ve bölgenin diğer Hristiyan ileri gelen şahsiyetleri ile temasa geçmesinin icap ettiğini

71 Jean Katholikos, *aynı eser*, 237 vd.d.; krş. R. Grousset, *aynı eser*, 441 vd.; Brosset, *aynı eser*, 165.

ve müşterek hareket sâyesinde korkunç düşmanlarından kurtula-bileceklerini ilâve ediyordu⁷².

İstanbul patriği Nikolaos'ın mektubunun, Ermeniye'deki siyasi gelişmeler üzerinde büyük bir tesir uyandırdığı görülmektedir. Mektubu alan Katholikos Hohannes'in Ermeni reisleri arasındaki faaliyetleri kısa zamanda meyvelerini vermeğe ve Aşot'un etrafında Yusuf'a karşı bir birlik kurulmağa başladı. Gürcistan kiralı II. Adarnase, yıllardan beri Bagratuni hanedanı ile aralarında devam eden rekabete son vererek Aşot'un yanına gitti ve onu kiral olarak tanı-yarak eski dostluk antlaşmasını yeniledi⁷³. Katholikos Hohannes Bagratuni âilesinden Taron hâkimi Grigorigios'un yanına giderek ondan Aşot ile aralarındaki düşmanlığa son vermesini istedi. Aynı zamanda bölgedeki işhan ve nahararlar ile bir toplantı düzenliyerek onları da Aşot lehine kazanma cihetine gitti ve bunda da başarılı oldu⁷⁴. Bunların hepsinden önemlisi Bagratuni hanedanı ile Vaspurakan kiralı Haçik Gagik arasındaki düşmanlığın sona ermesi idi. Bilindiği gibi bu iki hânedân arasındaki münasebetler arazi ihtilâfı sebebiyle son derecede bozulmuş ve Haçik Gagik Yusuf'un saflarında Bagratuni hânedânı ile savaşmıştı. Haçik Gagik son gelişmelerden ve Yusuf'un Azerbaycan'a dönmesinden faydalanarak eskiden kendi âilesine âit bulunup şimdi kaybetmiş olduğu merkezi Dariunk (bugün-kü Doğubayezit)⁷⁵ olan Kogovit ile merkezi Maku olan Artaz bölgele-rini zaptederek ülkesinin hududunu Büyük Ağrı'nın güneydoğusunda-ki Masiats-ont bölgesine kadar genişletti. Kendisinin doğuda meşgul bulunduğu sırada Ermeniye'de Aşot lehine vuku bulan gelişmeleri öğ-renen Yusuf, Haçik Gagik'e haber göndererek Aşot'a karşı tekrar be-raber harekete geçmelerini teklif etti. Ancak Haçik Gagik, Ermeniler lehine gelişen olayları dikkate alarak zaten pek güvenemediği Yusuf'un teklifini reddetti. Diğer taraftan ondan korktuğu için Mog⁷⁶ dağ-lik bölgesine çekilerek Yusuf'un tepkisini beklemeğe başladı⁷⁷.

72 Bu mektubun tamamı Hohannes'in eserinde bulunmaktadır, 263 vd.d.

73 Jean Katholikos, *aynı eser*, 239.

74 Jean Katholikos, *aynı eser*, 267; N. Adontz, *adı geçen makale*, 732; R. Grousset, *aynı eser*, 443.

75 Bkz. R. Grousset, *aynı eser*, 443 n. 5.

76 Van gölünün güney-batısında Dicle'nin kollarının çıktığı dağlık bölge, bkz. S. Martin, *aynı eser*, I, 174 vd.; J. Laurent, *indéks*.

77 Thomas Ardžruni, *aynı eser*, 230; Jean Katholikos, *aynı eser*, 268; krş. R. Grousset, *aynı eser*, 443 vd.

Katholikos Hohannes, Ermeniler arasında birlik fikrinin kuvvetlenmesine ve hattâ bazı başarılar kazanılmasına rağmen, Yusuf'un dönmesi halinde Ermeniler'in onunla başa çıkamayacaklarını gayet iyi bildiği için İstanbul patriği Nikolaos'a, aslı kendi eserinde bulunan uzunca bir mektup yazdı⁷⁸. Hohannes mektubunda İmparator Kostantinos Porphyrogennetos'tan Ermeniler'e yardım edilmesini istiyor, Bizans imparatorluğunun Müslümanlar'a karşı kazandığı başarıları büyük bir heyecanla selâmlıyor ve bu başarılar sayesinde memleketinin kurtulacağını ümit ettiğini belirtiyordu. Ayrıca Müslüman akınları sebebiyle Ermeniler'in maruz kaldıkları kötü durumu, Ermeniy'e'nin uğradığı zararları acıklı bir şekilde ifade ettikten sonra «Allah'ın askeri, Hz. İsa tarafından taçlandırılmış Romalılar'ın kudretli imparatoru, bize yardım için birliklerinizi hazırlayınız, biz çok kötü durumdayız, bizi bu zor durumdan kurtarınız ve öcümüzü alın» diyerek devrin hıristiyan âleminin en büyük devletlerinden birisini âdeta bir haçlı seferine davet ediyordu.

Katholikos Hohannes'in mektubunun Bizans imparatoru üzerinde iyi bir tesir uyandırdığı anlaşılmaktadır. İmparator, kıymetli hediyeler ile birlikte Theodoros adlı bir elçiyi Ermeniy'e gönderdi. Kostantinos Porphyrogennetos ile Bagratuni kralı Aşot arasındaki dostluk bağlarını kuvvetlendirmek ve kral ile katholikos'u İstanbul'a davet etmekle vazifelendirilmiş olan Theodoros önce Hohannes'in bulunduğu Taron'a geldi ve onunla birlikte Aşot'un yanına gitti. Ermeniy'deki gelişmelerin kendi lehine bir seyir takip etmesine, hatta Yusuf ile Abbasi halifesi arasındaki anlaşmazlıkların çatismaya dönüşüp Yusuf'un esir edilmesine rağmen yine de en büyük tehlikenin Azerbaycan'dan geleceğini düşünen Aşot, Bizans'ın askerî desteğini sağlamak ümidiyle daveti kabul ederek hemen yola çıktı. Ancak Katholikos Hohannes, Bizans kilisesi ile Ermeni kilisesi arasındaki inanç ayrılıkları sebebiyle kendisine baskı yapılabileceğini göz önüne alarak çeşitli bahanelerle İstanbul'a gitmedi⁷⁹. Aşot, İstanbul'da büyük bir merasimle karşılandı. İmparator ona yakınlık gösterdi; kendisine ve maiyetine kıymetli hediyeler verildi. Bu gösterişli törenlerin arkasında önemli görüşmelerin yapıldığı şüphesizdir. Bizans imparatoru ile Ermeni kralı arasında yapılacak

78 Mektubun tam metni için bkz. Jean Katholikos, *aynı eser*, 270-282.

79 Jean Katholikos, *aynı eser*, 282 vd.d.

ittifakda, Ermeniy'e'yi Müslüman hâkimiyetinden kurtarmak ve bu arada da İslâm devletine karşı saldırgan bir siyaset takip etmekte olan Bizans imparatorluğuna bazı yeni fırsatlar sağlamak hedef alınmıştı. Diğer bir ifade ile Katholikos Hohannes'in arzu ettiği haçlı seferi böylece başlama imkânını bulacaktı.

Aşot'un Bizans imparatorunun davetini kabul ederek İstanbul'da ve Emîr Yusuf'un da Bağdad'da hapiste bulunmasından istifade cihetine giden Vaspurakan kralı Haçik Gagik, Zarevan (Urmiye gölünün kuzey-batısında şehir ve bölge)⁸⁰ ve Her (Hoy)⁸¹ hudut bölgesinde, Merend istikametinde bir akın teşebbüsünde bulundu. Bu teşebbüs başarısızlıkla neticelendiği gibi Yusuf'un birlikleri karşı akına geçerek Van ve Mardastan (Van'ın kuzeyinde)⁸² şehirlerine kadar ilerliyerek tahribatta bulundular⁸³. Diğer taraftan Aşot'un yokluğundan faydalanmak isteyen, amcası Şapuh'un oğlu Sparapet isyan ederek, Arpaçay ile Aras nehirlerinin birleştiği yerin kuzey ve güneyinde yer alan Goghb ve Bagaran bölgelerini⁸⁴ eline geçirdi⁸⁵.

Ermeniy'deki bu son gelişmeleri haber alan Aşot, imparator'dan ülkesine dönmek için izin istedi. İmparator Kostantinos Porphyrogennetos onun bu isteğini yerinde buldu ve onu, yanına yardımcı kuvvet olarak verdiği bir Bizans birliğiyle İstanbul'dan merasimle uğurladı. Dönüşü sırasında Goghb bölgesinde Aşot Sparapet'in birliklerinin mukavemetini Bizanslı birliğin yardımıyla kırmayı başaran Aşot, büyük bir törenle başşehir Erazgavor'a döndü⁸⁶.

Kral Simbat'ın katli ile Aşot Erkat'ın İstanbul'dan dönüşüne kadar cereyan eden olayların kronolojisini tesbit etmek oldukça zordur. Hâdiselerin bizzat şahidi olan Hohannes, bu olayları geniş olarak anlatmasına rağmen tarih bildirmemektedir. Diğer Ermeni kay-

80 J. Laurent, *aynı eser*, 22 ve harita G-4; S. Martin, *aynı eser*, I, 125.

81 Bkz. E. Honigmann, *aynı eser*, indeks.

82 R. Grousset, *aynı eser*, 146.

83 Jean Katholikos, *aynı eser*, 287 vd.d.; ayrıca bkz. R. Grousset, *aynı eser*, 445 vd..

84 R. Grousset, *aynı eser*, 446; J. Laurent, *aynı eser*, indeks ve harita F-3; Asoghik de Tarôn, *aynı eser*, 18 n. 4.

85 R. Grousset, *aynı eser*, 447.

86 Jean Katholikos, *aynı eser*, 292 vd.; Etienne Orbélian, *aynı eser*, 117 vd.

naklarında da fazla birşey bulunamıyor. İslâm kaynakları ise Yusuf ile Ermeniler arasında geçen mücadeleler hakkında hiç bir bilgi vermemektedirler. Bu duruma rağmen kesin olmamakla birlikte yine de bazı tarihler vermemiz mümkün görünüyor. Kral Simbat'ın katli tarihinin 914 yılı olabileceğini yukarıda belirtmiştik. Yusuf'un Ermeniy'e'de kazandığı başarılar ve Ermeniler'in maruz kaldıkları güç durum karşısında Bizans imparatorluğu harekete geçmiş ve İstanbul patriği Nikolaos yukarıda bahsettiğimiz mektubu yazmıştır. Mektup Simbat'ın ölümünden sonra Ermeniy'e'ye ulaşmıştır. Aşot'un çete harbine girilmesi ve Ermeni asilzadeleri arasında bir birliğin kurulmaya başlaması büyük bir ihtimalle 915 yılından itibaren vuku bulmuş olmalıdır. Bunlardan sonra Katholikos Hohannes'in, cevabî mektubunu yazmış olması düşünülebilir. Hohannes'in mektubunun tarihi hakkında da bazı görüşler ileri sürülmektedir. Saint Martin ve muhtemelen ondan naklen René Grousset, mektubun 920 yılında yazıldığını ve ertesi yıl da Aşot'un İstanbul'a gittiğini kabul etmektedirler⁸⁷. N. Adontz Aşot'un 914 yılında İstanbul'a gittiğini ileri sürmekte⁸⁸ ise de bu tarihin kabul edilemeyeceği açıktır. Çünkü verilen yılda Aşot, Bagratuni tahtına yeni geçmiş ve muhtemelen ancak daha sonraki bir kaç yıl içinde ülkesini kısmen Yusuf'un birliklerinden kurtardıktan sonra İstanbul'a gitmiştir. Bunların hepsinin aynı yıl içinde olması mümkün değildir. Bu hususta verilen diğer tarihler şunlardır : İstanbul patriği Nikolaos 918 yılında Ermeni katholikos'u Hohannes'e mektup yazmıştır. Hohannes'in Bizans imparatorundan yardım istiyen mektubu 920 tarihini taşımaktadır. Aşot'un İstanbul'a gidişi 921 yılındadır⁸⁹. Bu durum karşısında, Hohannes'in eserinde verilen tafsilâttan faydalanarak ve olaylardaki verilmiş sırasını göz önüne alarak Hohannes'in mektubunun 920 yılında yazılmış olabileceğini ve Kral Aşot'un da muhtemelen 921 yılında İstanbul'a gittiğini kabul etmek mümkündür.

Yusuf Bağdad'dan Erdebil'e döndüğü zaman Aşot'un Bizans'ın askerî desteği ile Ermeniy'e'de faaliyette bulunduğunu gördü. Erme-

87 Saint Martin, *aynı eser*, I, 361; R. Grousset, *aynı eser*, 444.

88 N. Adontz, *Aşot Erkat ou de fer roi d'Arménie de 913 à 929*, Annuaire de l'Inst. de Phil. et d'Hist. Orient, Bruxelles 1935, III, 24.

89 A.A. Vasiliev, *aynı eser*, II, 233 n. 4; ayrıca bkz. Marius Canard, *Histoire de la Dynastie des Hamdanides de Jazira et de Syrie*, Paris 1953, I, 725, n. 15.

ni asilzâdelerinden Aşot Sparapet kirala cephe almış ve onun İstanbul'dan dönmeye üzerine Dvin'e sığınmıştı. Katholikos Hohannes tarafından iyi bir insan olarak tanıtılan ve birçok kilise yaptırdığı ifade edilen Aşot Sparapet 909 yılında Yusuf'un yanına giderek onun tabiiyetini kabul etmiş ve çeşitli zamanlarda ona erzak ve zahire temin etmişti. Yusuf, kendisine karşı yapılmış olan Bizans-Bagratuni ittifakını tesirsiz hale getirmek ve biraz da kurulmuş olan birliği zayıflatmak gayesiyle iki Aşot arasındaki anlaşmazlıktan faydalanma cihetine gitti. Dvin'de bulunan Aşot Sparapet'e taç giydirdi ve Ermeniler'in kiralı olarak onu tanıyacağını ilân etti⁹⁰.

Aşot Sparapet, Yusuf'un desteğini sağladıktan sonra Kral Aşot tarafından işgal edilmiş olan Koghb ve Bagaran'a döndü. Burada çok kötü bir manzara ile karşılaştı: Bütün evler ve kaleler tahrib edilmiş, taraftarlarından esir edilenler esir pazarlarında satılmıştı. Bunun üzerine iki Aşot arasında mücadele başladı. Fakat Ermeni asilzâdeleri arasında büyük nüfuzu olduğu anlaşılan Katholikos Hohannes araya girerek onları barıştırdı⁹¹. Ancak bu barışma uzun ömürlü olmadı. Aşot Sparapet, hâkimiyet sahasını genişletmek maksadıyla Vagharşapat (Ecmiazin)⁹²'i zaptetti. Derhal harekete geçen Kral Aşot, âni bir baskınla adı geçen şehri ele geçirdiği gibi bol miktarda esir ve ganimet almış ve Aşot Sparapet yine Dvin'e sığınmak zorunda kalmıştı. Katholikos Hohannes harekete geçerek tekrar onları bir anlaşma yapmağa ikna etti⁹³.

Aşot Erkat, Bizans imparatorluğunun desteğine rağmen Ermeniy'e'nin tamamını hâkimiyeti altına alamamış ve daha önceki yıllarda olduğu gibi Yusuf'un desteklediği yeni bir rakip kiralla karşı karşıya kalmıştı. Rakibini bertaraf edebilmesi için Bizans desteğinin yetmeyeceğini anlayan Aşot, Yusuf'a başvurarak ona tâbiyet arzetti. Yusuf ise, Azerbaycan ve Ermeniy'e valiliğine geldiğinden

90 Jean Katholikos, *aynı eser*, 293. R. Grousset (*aynı eser*, 447) Yusuf tarafından Aşot Sparapet'e taç giydirilmesini 921 yılında göstermekte ise de, bu sırada Yusuf'un Bağdad'da hâkimiyetinde olduğunu ve 922 yılında Azerbaycan'a döndüğünü kesin olarak tesbit ettiğimize göre verilen tarihi bir yıl sonraya almamız gerekmektedir.

91 Jean Katholikos, *aynı eser*, 295.

92 Burası uzun müddet Ermeni katolikosluğunun merkezi olmuştur, bkz. S. Martin, *aynı eser*, I, 115; Asaghik de Taron, *aynı eser*, 18 n. 7.

93 Jean Katholikos, *aynı eser*, 299 vd.

beri bütün çabalarına rağmen Bagratuni hanedanını ortadan kaldıramamıştı. Bu sebeple Aşot'un teklifini kabul ederek onu Ermeni kralı olarak tanıyacağını ilan etmiş ve kıymetli hediyelerle birlikte bir de tac göndermiştir. Ayrıca ona yardımcı olması için bir Müslüman birliğini de yola çıkarmıştır. Kral Aşot merasimle Yusuf'un gönderdiği taci giydikten ve onun askerî desteğini sağladıktan sonra Aşot Sparapet üzerine yürümüştür. Dvin yakınlarında yaptığı savaşı kaybederek geri çekilmek zorunda kalan Aşot, Abhaz prensi Gurgen (yahut Giorgi)'den temin ettiği yeni kuvvetlerle Vagharşapat'a geldiği zaman Katholikos Hohannes'i karşısında buldu. Katholikos dinî otoritesi sayesinde bu iki rakibi üçüncü defa barıştırmayı başardı⁹⁴.

Yusuf'un Abbasi halifesi ile ihtilâfa düşmesi ve hattâ esir edilerek Bağdad'da hapsedilmesi, daha önceki yıllarda arazileri Yusuf tarafından zaptedilmiş olan Ermeni asilzâdelerini harekete geçirmiştir. Bu cümleden olarak Doğu Siunik işhanı Simbat ve üç kardeşi, eskiden kendilerine âit Goghthan bölgesindeki (Nahcivan'ın güney doğusunda)⁹⁵ Erendcak kalesini geri almak için harekete geçtiler. Yusuf'un birlikleriyle yapılan savaşta, Simbat'ın sol kanat kuvvetlerine kumanda eden kardeşi Vasag'ın maiyetindeki birliklerin⁹⁶ savaş meydanını terketmeleri üzerine Ermeniler mağlup oldular⁹⁷.

Yusuf hapisten kurtulup Azerbaycan'a dönerken, daha önceki yıllarda Bagratuni hanedanıyla yaptığı savaşlarda daima onu desteklemiş olan, fakat onun hapiste bulunduğu sırada Merend istikametinde bir akın teşebbüsünde bulunan Vaspurakan kralı Haçik Gagik ile komşusu Antzevatsik (Van gölünün doğusunda yer alan

94 Jean Katholikos, *aynı eser*, 301 vd.d.; krş. Brosset, *aynı eser*, 167. Etienne Orbélian (*aynı eser*, 118) bu mücadelede Gurgen'in Aşot Sparapet'in tarafında yer aldığını yazıyorsa da bu olaylara bizzat şahit olan Hohannes aksi kanaattedir.

95 J. Laurent, *aynı eser*, 86 ve harita G-4.

96 Etienne Orbélian (*aynı eser*, 119, n. 3), Vasag'ın maiyetindeki birliklerin İskit Türkleri olduğunu belirtiyor ise de bunun doğruluğunu iddia etmek oldukça güçtür. Muhtemelen Ermeniyeye yerleşmiş başka bir Türk boyu, meselâ Hazarlar olabilir.

97 Etienne Orbélian, *aynı eser*, 119; Jean Katholikos, *aynı eser*, 311 vd. Bu savaşın tarihi her iki kaynakta da verilmemektedir. Brosset (Etienne Orbélian, *aynı eser*, 119, n. 3) bu savaşı Yusuf'un hapsinden önceye, yani 919 yılına koymaktadır. R. Grousset ise 922 yılında olduğunu kabul etmektedir.

bölge)⁹⁸ hâkimi Hetum, Yusuf'tan çekinerek dağlık bölgelere sığın-dular ve gerekli tedbirleri aldılar. Buna rağmen birikmiş vergilerini ödemeği ve tekrar itaat arzemeği de ihmal etmediler⁹⁹.

Yusuf b. Ebi's-Sâc 901'de fiilen ve 909'da da halife tarafından resmen, Azerbaycan ve Ermeniyeye valisi tayin edildikten sonra bütün askerî gücünü Ermeniler ile yaptığı mücadelelere hasretmiş ve ancak 914 yılında Bagratuni kralı Simbat'a karşı kazandığı kesin zaferden sonra doğuya dönme fırsatını bulabilmiştir. İbn el-Furat'ın azledilerek onun yerine Ali b. İsa'nın vezir tayin edilmesi (913) üzerine Ermeniyeye'deki meseleleri halletmiş olan Yusuf, yeni vezire başvurarak Rey valiliğinin de kendisine verilmesini istedi. Ali b. İsa, Halife Muktedir'den bu hususta bir ferman almağa muvaffak oldu. Kaynaklar bu fermanın halifenin haberi olmadan gönderildiğini belirtmektedirler. Rey valiliğinin Yusuf'a verildiği sıralarda bu bölge Sâmanîler'den Nasr b. Ahmed b. İsmail'in elinde bulunuyordu. Yusuf halifenin desteğini sağladıktan sonra kuvvetli bir ordu ile Rey üzerine hareket etti. Sâmanî valisi Muhammed b. Ali Su'lûk, Rey ve çevresini elinde bulundurmasına karşılık halifeye vergi ödemekte idi. Yusuf'un hareket ettiğini öğrenen Muhammed, ona karşı koya-mıyacağını bildiğinden Horasan'a çekilmek zorunda kaldı. Yusuf hiç bir mukavemetle karşılaşmaksızın 304 (916-917) yılında Rey'e girdi ve arkasından da Kazvîn, Zencân ve Ebher şehirlerini zaptetti¹⁰⁰.

Yusuf, Rey ve çevresini zaptettiği sıralarda Bağdad'da Ali b. İsa vezirlikten azledilmiş ve onun yerine tekrar İbn el-Furat tayin edilmişti (9 Zilhicce 304/3 Haziran 917). Bu iktidar değişikliği üzerine İbn el-Furat'a müracaat eden Yusuf, Rey ve çevresi valiliğinin Ali b. İsa tarafından kendisine verildiğini ve bu sebeple adı geçen bölgeyi Sâmanîler'in işgalinden kurtardığını belirtiyor ve valiliğinin tasdikini istiyordu. İbn el-Furat, hapiste bulunan Ali b. İsa'dan, gerçekten bu valiliğin Yusuf'a verilip verilmediğini sordu. Ali b. İsa böyle bir hususun kesinlikle olmadığını açıkladı. Zaten Yusuf'un İbn el-Furat'a müracaat ederek valiliğinin tasdikini istemesi daha önce bir ferman almadığı intibahını kuvvetlendirmektedir. Çünkü va-

98 S. Martin, *aynı eser*, I, 131; J. Laurent, harita G-4.

99 Jean Katholikos, *aynı eser*, 334 vd.

100 İbn Miskeveyh, I, 44 vd.; Hemedânî, 18; İbn el-Esir, VIII, 99 vd.d..

liliğin ona vezir tarafından değil, halife tarafından verilmiş olması gerekiyordu. Ayrıca kaynaklar da bu konuda şüphe izhar etmektedirler. Öyle anlaşılıyor ki, Yusuf merkeze sormadan harekete geçmiş ve vezirin değişmesini fırsat bilerek valiliğe tayin edilmesini istemiştir. Bunun yanında merkeze ödemekte olduğu vergiyi de kesmesi halife ve İbn el-Furat'ı tamamiyle kendisine cephe almağa zorlamıştır. Halife Muktedir Yusuf'un valilik isteğini kesinlikle reddederek, ona karşı Hâkan el-Muflihî kumandasında bir ordu gönderdi. İki ordu Rey yakınında karşılaştı. Yapılan savaşta Muflihî mağlup oldu ve askerlerinden büyük bir kısmını kaybetti. Yusuf, esirlerle birlikte Rey'e döndü¹⁰¹.

Hâkan el-Muflihî'nin mağlubiyet haberinin Bağdad'a ulaşması üzerine Halife Muktedir, kısa bir zaman önce Bizans hududundan dönmüş olan Mûnis el-Hâdım'ı Azerbaycan'a göndermeğe karar verdi. Ayrıca Mûnis'in geçeceği şehirlere haberler göndererek asker ve zahire bakımından ona yardımcı olmalarını emretti. Mûnis 305 (918) yılı ilkbaharında¹⁰² Bağdad'dan hareket etti. Mûnis'in hareketini haber alan Yusuf, ona bir elçi göndererek Rey ve çevresinin valiliği kendisine verildiği takdirde Beytülmal'e 700.000 dinar ödeyeceğini bildirdi. Yusuf'tan çekindiği anlaşılan Mûnis, halifeye müracaat ederek talimat beklemeyi uygun buldu. Ancak Halife Muktedir, Yusuf'un teklifine yanaşmıyarak ancak onun önce Bağdad'a gelmesi şartıyla adı geçen bölgenin askerî işlerinin onun uhdesine verilebileceğini bildirdi. Bağdad'a gitmenin kendisi için tehlikeli neticeler doğurabileceğini düşünen Yusuf, on gün gibi kısa bir zamanda Rey şehrinin haracını topluyarak Erdebil'e döndü. Mûnis el-Hâdım, Rey, Kazvin ve Ebher valiliğini Vasîf el-Begtemirî'ye verdi. Bu gelişmeler karşısında Yusuf tekrar Bağdad'a müracaat ederek Azerbaycan ve Ermenîye valiliğinin devam etmesi halinde Rey ve çevresinden vazgeçeceğini bildirdi. Vezir İbn el-Furat'ın bu teklifi kabu-

101 Hâkan el-Muflihî ile Yusuf arasında yapılan bu savaşın tarihi İbn Miskeveyh'te (I, 45 vd.) 304 (916-917), Arîb (67) ile İbn el-Esir'de (VIII, 100 vd.) ise 305 (917-918) yılında gösterilmiştir.

102 Cemâleddin Ali el-Ezdî, (35) Mûnis'in Şevvâl 305 (Mart Nisan 918) tarihinde Bağdad'dan hareket ettiğini, Arîb ise (67) aynı tarihte Mûnis'in Rey'e girdiğini belirtmektedirler. Kış mevsiminde Bağdad'dan Rey'e gitmenin zorluğunu dikkate alarak birinci tarihin daha doğru olduğu kanaatindeyiz.

le mütemayil olmasına karşılık Halife Muktedir, onun Bağdad'a gelmemesi halinde askerî harekâta girişileceğini kesinlikle ifade etti¹⁰³.

Yusuf, bütün tekliflerine karşılık Bağdad'a gelme şartıyla karşılaşınca bunun kendisi için kurulmuş bir tuzak olduğuna iyice kanaat getirdi ve Erdebil'de gerekli tedbirleri almağa başladı. Ondan bir cevap alamıyan Mûnis de Hemedan'dan hareket etti. İki ordu 8 Safer 306 (21 Temmuz 919) tarihinde Tebriz'den Erdebil'e giden yol üzerinde bulunan Serât'ta¹⁰⁴ karşılaştı. İlk hücum Yusuf'un öncü kuvvetlerinin kumandanı Ali b. Vasîf tarafından yapıldı ve Mûnis'in kumandanlarından Simâ b. Büveyh esir alındı. Fakat daha sonra savaşın seyri süratle Yusuf'un aleyhine gelişmeğe başladı. Bu sırada Yusuf ve guîamı Sebük el-Müflinî¹⁰⁵, maiyetlerindeki süvari kuvvetleriyle hücumu geçtiler. Bu âni hücum karşısında neye uğradıklarını şaşırarak Mûnis'in birlikleri savaş meydanını terkederek kaçmağa başladılar. Mûnis'in karargâhı ve ağırlıkları Yusuf'un eline geçti. Mûnis Zencân'a çekildi. Sebük onu takip etmek istedi ise de Yusuf buna mani oldu. Birkaç gün savaşın cereyan ettiği yerde kalan Yusuf, daha sonra Erdebil'e döndü. Ele geçirilen esirlere iyi muamele edilmesini emretti ve hattâ kumandanlara karşı iyi davranarak onlara hil'at giydirdi¹⁰⁶. Bu davranışı ile Yusuf'un, ya bu kumandanları kendi saflarına kazanmak veya halife ile tekrar anlaşmak ümidinde olduğu düşünülebilir.

Mûnis el-Hâdım Zencân'dan halifeye mağlubiyet haberini bildirdi ve bundan sonra ne yapması gerektiği hakkında ondan talimat istediğini açıkladı. Halife Muktedir, yardımcı kuvvetler gön-

103 İbn Miskeveyh, I, 46 vd. İbn el-Esir, VIII, 101. Cemâleddin Ali el-Ezdi (35 vd.) Mûnis'in Yusuf'a bir elçi göndererek Rey'i terkettiği takdirde zaptetmiş olduğu diğer şehirlerin valiliğinin kendisine verilebileceğini teklif ettiği, Yusuf'un bu teklifi kabul etmesine rağmen Halife Muktedir buna yanaşmıyarak Mûnis'e Yusuf'un üzerine yürümesini emrettiğini kaydetmektedir, ayrıca bkz. Defrémercy, *aynı makale*, 411.

104 İlk İslâm coğrafyacılarının Serât olarak isimlendirdikleri bu şehir, Hamdullah Müstevfî ve Yakut'ta Serâv, Serâb ve Serv şeklinde geçmektedir. Serât'ın Tebriz'den üç, Erdebil'den iki günlük yolda olduğu yine aynı coğrafyacılar tarafından ifade edilmektedir; bkz. G. le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphates*, Cambridge 1930, 163.

105 Arîb'de (71) Nasr el-Sebüki olarak geçmektedir.

106 Arîb, 70 vd.; İbn Miskeveyh, 47; İbn el-Esir, VIII, 101 vd.; *U'yûn*, IV/1, 199.

dereceğini, bu kuvvetlerin gelmesine kadar Zencân'da beklemesini emretti. Bu sırada Mûnis, Yusuf'un sulh teklifini ihtiva eden bir mektubunu aldı. İkisi arasında elçiler gidip geldi. Mûnis, Yusuf'un sulh teklifini halifeye arzetti ise de tekrar red cevabı ile karşılaştı ve bütün kışı merkezden gönderilecek kuvvetlerin gelmesini beklিয়েক Zencân'da geçirdi. 307 Muharrem'inde (Haziran 919) Hamdanîler'den Ebu'l-Heycâ Abdullah ve Ebu'l-Alâ Sa'id¹⁰⁷ kumandasında yardımcı kuvvetler geldi. Bu sırada Yusuf'un bazı güçlüklerle karşı karşıya bulunduğu haberinin alınması üzerine derhal harekete geçildi. Erdebil yakınlarında iki ordu karşılaştı. Yapılan savaşta Yusuf yenilerek Erdebil'e doğru kaçmağa başladı. Ebu'l-Heycâ onu takibe koyuldu. Yusuf kaçarken attan düşüp yaralanması üzerine yakalandı ve Mûnis'in karargahına getirildi. Mûnis, bu mücadeleci rakibine çok iyi davrandı ve hattâ yaralarının tedavi edilmesi için bir hekimi vazifelendirdi. Hususî bir çadır tahsis edilerek yaralarının iyileşmesine kadar beklenildi. Mûnis ayrıca Yusuf'a, halife nezdinde yardımcı olacağını ve ağır cezaya çarptırılmaması için çalışacağını vaadetti¹⁰⁸.

Yusuf b. Ebi's-Sâc'ın esir edilmesinden sonra onun idaresinde bulunan yerlere yeni valiler tayin edildi. Bu cümleden olarak Rey, Dunbâvend, Kazvîn, Ebher ve Zencân valiliği Ali b. Vehsûzân'a, İsfahan, Kum, Kâşân ve Sâve Ahmed b. Ali Su'lûk'a ve Azerbaycan'ın diğer şehirlerinin valiliği de muhtemelen Muhammed b. Ubeydullah el-Fârûkî'ye verildi. İdarî tedbirlerin tamamlanmasından sonra Mûnis, Yusuf ile birlikte Azerbaycan'dan hareket ederek 10 Rebiülâhır 307 (9 Eylül 919) tarihinde Bağdad'a vardı. Başta vezir Hâmid b. el-Abbâs olmak üzere devlet erkânı onları karşıladılar. Yusuf bir deve üzerine bindirilmiş olarak halkın arasından geçirilerek halife sarayına getirildi, huzura kabul edildi ve sarayda hapsedildi¹⁰⁹.

Mûnis'in Azerbaycan'dan ayrılmasından sonra Yusuf'un gulâmı

107 Bazı kaynaklar Mûnis'in Ebu'l-Heycâ ve Ebu'l-Alâ Sa'id'in yardımcı olarak gönderilmemesi halinde Yusuf ile harbedemeyeceğini bildirmesi üzerine halifenin onları gönderdiğini bildirmektedirler, bkz. M. Canard, *aynı eser*, I, 347.

108 *U'yûn*, IV/1,200 vd.d.; İbn Miskeveyh, I, 48; Mes'ûdî, *Murûc*, VIII, 284 vd.; İbn el-Esir, VIII, 102; Arîb, 77.

109 İbn Miskeveyh, I, 48 vd.d.; Mes'ûdî, *Murûc*, VIII, 284 vd.; Arîb, 77; İbn el-Esir, VIII, 102.

Sebük harekete geçerek dağılmış olan birlikleri topladı ve Azerbaycan'ın bir kısmına hâkim oldu. Üzerine gönderilen Muhammed b. Ubeydullah el-Fârûkî'yi mağlup etti. Halifeye gönderdiği mektupta Azerbaycan valiliğinin kendisine verilmesini, buna karşılık her yıl 220.000 dinar vergi ödiyeceğini bildirdi. Halife Muktedir bu olup-bittiyi kabul etmek zorunda kaldı¹¹⁰.

Yusuf hapiste üç yıl kadar kalmıştır. Bir taraftan Azerbaycan ve çevresindeki siyasî gelişmelerin tehlikeli bir hal alması, diğer taraftan Mûnis'in tavassut ve ricaları neticesinde halife, Muharrem 310 (Mayıs 922) tarihinde onu hapisten çıkarttı, huzuruna kabul ederek hil'at giydirdi ve yılda 500.000 dinar vergi ödemek şartıyla Rey, Kazvîn, Ebher, Zencân ve Azerbaycan valiliğine tayin etti. Maiyetine Vasif el-Begtemirî kumandasında bir birlik vererek Musul üzerinden Azerbaycan'a dönmesini ve Musul'daki karışıklıklara son vermesini emretti. Yusuf, halifenin emri gereğince Musul'a gelerek buradaki işleri yoluna koyduktan sonra Erdebil'e döndü. Erdebil'e geldiği zaman kendisinin hapiste bulunduğu sırada emaretini idare etmiş olan Sebük'ün kısa bir zaman önce öldüğünü öğrendi¹¹¹. Böylece 901 yılından beri idare ettiği ülkesine üç yıllık bir aradan sonra tekrar sahip oldu.

Yusuf Erdebil'e döndüğü sırada Rey, Ahmed b. Ali Su'lûk (daha önce Rey'i Sâmânîler adına idare etmekte olan Muhammed b. Ali Su'lûk'un kardeşi)'un elinde bulunuyordu. Azerbaycan'daki işlerini düzene koyduktan sonra halife tarafından kendisine verilmiş olan Rey üzerine yürüdü. Ebher ile Zencân arasında yapılan savaşta Ahmed b. Ali mağlup ve maktul düştü (8 Zilhicce 311/18 Mart 924), başı kesilerek Bağdad'a gönderildi¹¹².

Yusuf bir müddet Rey'de kaldıktan sonra yerine gulâmı Müflih'i bırakarak 313 yılı başında (Mart-Nisan 925) Hemedân'a gitmek için bu şehirden ayrıldı. Fakat onun ayrılmasından sonra Rey halkı isyan ederek Müflih'i şehri terketmeğe mecbur ettiler. Bunun

110 İbn Miskeveyh, I, 50; İbn el-Esir, VIII, 103. Arîb'in kaydettiği bir rivayete göre (77) Mûnis'in baskısı ile Yusuf'un, Sebük'e bir mektup yazarak halifeye itaat etmesini istemesine rağmen, Sebük bunu kabul etmemiş ve bundan sonra kuvvete başvurulmuştur.

111 İbn Miskeveyh, I, 82 vd.; İbn el-Esir, VIII, 136 vd.; Hemedânî, 29; *U'yûn*, IV/1, 219.

112 İbn el-Esir, VIII, 144; Hemedânî, 43.

üzerine Yusuf geri dönerek Cemâziyelâhır 313 (Ağustos-Eylül 925) tarihinde Rey'e girerek şehri tekrar itaat altına aldı¹¹³.

IX. yüzyılın ikinci yarısında Basra bölgesinde çıkan Zencî isyanının büyük güçlüklerle bastırılmasından sonra Bahreyn'de yeni ve daha tehlikeli başka bir isyan, Karmatîler'in isyanı patlak vermişti¹¹⁴. Karmatîler, Suriye'de başarısızlıkla neticelenen ayaklanmalarını müteakip Ebû Sa'îd Hasan b. Behram el-Cennâbî'nin idaresinde 281 (894) yılında Ahsa'da tekrar başkaldırdılar. Birkaç yıl içinde bütün Ahsa bölgesini ellerine geçirerek müstakil bir devlet kurdular (286/899). Ebû Sa'îd Hasan'ın oğlu Ebû Tâhir Süleyman zamanında (914-943) Karmatî isyanı bütün Irak'ı tehdit etmeğe başladı. Hattâ 312 (924-925) yılından itibaren doğu bölgelerinden gelen hâcılar Mekke'ye gidemedikleri gibi Karmatî akınları Kûfe'ye kadar uzanmağa başladı¹¹⁵. Tehlikenin Bağdad'ı bile tehdit etmeğe başlaması ve onlara karşı gönderilmiş olan kuvvetlerin bir netice alamaları üzerine Vezir Ahmed el-Hasbî, Halife Muktedir'e Karmatîler'e karşı Azerbaycan valisi Yusuf'un gönderilmesini tavsiye etmiştir. Halife Muktedir 314 (926-927) yılında Yusuf'u Azerbaycan ve Ermenîye valiliği de dahil olmak üzere geniş selahiyetlerle bütün doğu bölgelerinin valiliğine getiriyor, ayrıca idaresine verilen yerlerden topladığı vergileri merkeze göndermeyip kendi birliklerinin ihtiyaçlarına sarfetme selahiyetini veriyor ve Karmatîler ile savaşmak için Irak'a gelmesini emrediyordu. Böylece Yusuf yıllar önce babası ile kardeşi Muhammed el-Afsin'in görmüş oldukları aynı vazife ile görevlendirilmiş oluyordu. Halifenin isteği üzerine Yusuf gulâmı Fâtik'i vekil olarak Erdebil'de bırakıp ordusunun bir kısmıyla yola çıktı ve Karmatîler'e karşı sevkedilecek ordunun toplandığı Vâsıt'a geldi. Onun gelmesinden kısa bir süre önce Vâsıt'ta bulunan Münis Bağdad'a dönmüştü¹¹⁶.

113 Ibn el-Esir, VIII, 145.

114 Karmatîler'in ortaya çıkışları, siyasi ve dini faaliyetleri hakkında geniş bilgi için bkz. M.J. de Goeje, *Mémoire sur les Carmathes du Bahraïn et les Fatimides*, Leide 1886.

115 M.J. de Goeje, *aynı eser*, 87 vd.

116 İbn Miskeveyh, 147 vd.d.; Mes'ûdî, *Murûc*, VIII, 285; Arîb, 128; Hemedânî, 49. De Goeje (88) Yusuf'un Rey'den 20.000 kişilik bir kuvvetle Irak'a hareket ettiğini İbn Miskeveyh ve İbn el-Esir'e dayanarak ileri sürmektedir. Ancak kaynaklarda böyle bir rakama rastlanmamıştır. Diğer taraftan Yusuf'un

315 yılı başlarında (927 yılı başları) Vâsıt'a varan Yusuf'un, hiçbir harekete girişmeden altı ay kadar beklediği görülmektedir. Bu bekleyişin sebepleri arasında, kaynaklarda belirtilmemekle beraber büyük bir ihtimalle ordunun ihtiyaçlarının sağlanamaması ve devlet erkânı arasında Yusuf'a karşı bir güven duygusunun olmasını sayabiliriz.

Uzun bir bekleyişten sonra Ebû Tâhir Süleyman el-Karmatî'nin Hacer'den hareketle Kûfe'ye doğru yürüdüğü haberi geldi. Halife Muktedir Vâsıt'ta bulunan Yusuf'a derhal Karmatîler'i karşılama emrini verdi. 29 Ramazan 315 (28 Kasım 927) tarihinde Vâsıt'tan hareket eden Yusuf, Ebû Tâhir'den bir gün sonra 8 Şevval'de (6 Aralık) Kûfe önlerine vardı. Vali şehri terketmiş ve Karmatîler Kûfe'yi zaptetmişlerdi. Yusuf, Ebû Tâhir'e haber göndererek derhal şehri terketmesini ve halifeye itaat arz etmesini istedi ise de bu teklifi kabul edilmedi. Karmatî ordusunun sayıca kendi birliklerinden çok az olduğunu¹¹⁷ gören Yusuf, daha savaş başlamadan etrafa zafer haberleri göndermeğe başlamıştı. 9 Şevval'de (7 Aralık) iki ordu savaşa tutuştu. Savaş, bütün gün hattâ gece bile devam etti. Hiç ummadıkları bir mukavemetle karşılaşan Yusuf'un birlikleri gecenin karanlığından istifade ederek savaş meydanını terkettiler. Ertesi gün mücadele yine şiddetlendi. Birkaç yüz kişilik sadık taraftarlarıyla bizzat hücumla geçen Ebû Tâhir Süleyman, etrafında pek az bir kuvvet kalmış olan Yusuf'u esir almağa muvaffak oldu¹¹⁸.

Yusuf'un Karmatîler tarafından mağlup ve esir edilmesi haberi Bağdad'da büyük bir paniğe sebep oldu. Hele Karmatîler önünden kaçan birliklerin perişan hâli bu paniği daha da arttırdı. Halk, Hulvân ve Hemedân'a gitmek için şehri terk ediyordu. Münis el-Hâdım bu paniği durdurmak ve Karmatîler'in merkeze yaklaşmalarını önlemek maksadıyla Kûfe'ye hareket etti. Karmatîler'in bu sırada Kûfe'yi terkederek kuzeye Ayn el-Temr istikametinde ilerlediklerini

Azerbaycan'dan ayrılırken ordusunun bir kısmını orada bırakacağı tabiidir. Bu sebeple de Goeje'nin verdiği rakam mübalâğalıdır.

117 *Kitâb el-U'yûn*'da (IV/1, 237) Ebû Tâhir'in 2000 savaşçısına karşılık Yusuf'un ordusunun 30.000 süvari ve piyâdeden meydana geldiği belirtilmekte ise de diğer kaynaklarda bu rakamları teyid edecek bir bilgiye rastlanmadığı için kesin bir sayının verilemeyeceği açıktır.

118 İbn Miskeveyh, I, 162 vd.d.; İbn el-Esir, VIII, 170 vd.d.; Arîb, 132 vd.; Hemedânî, 52; *U'yûn*, IV/1, 237 vd. d. Krş. de Goeje, *aynı eser*, 90 vd.d.

öğrenince 500 kişilik bir birliği kayıklara bindirerek onların Fırat'ı geçmelerine engel olmak üzere yola çıkardı. Aynı zamanda bir birliği de Anbar'a sevk ederek yapılabilecek hücumlara karşı gerekli tedbirleri aldırttı. Bu suretle Fırat üzerindeki bütün geçit noktaları tutulmuş oluyordu. Fakat Karmatiler'den üçyüz kişi Anbar'daki birliklerin gafletinden faydalanarak nehri geçtiler ve şehri zaptettiler. Fırat üzerine kurulan köprü vasıtasıyla Ebû Tâhir ve ordusu nehrin doğusuna geçmeği başardı. Bu sefer tehlike kuzeyden gelme istidadı gösteriyordu. Halife Muktedir bu son gelişmeler karşısında Nasr el-Hâcib kumandasında bir orduyu Mûnis ile birleştikten sonra Karmatiler'in ilerlemesini durdurmak için harekete geçirdi. Mûnis ile Nasr el-Hâcib'in birliklerinin sayısı 40.000'e ulaşıyordu. Hamdaniler'den Ebu'l-Heycâ ve kardeşleri de bu ordunun saflarında yer almışlardı. Mûnis, Bağdad'ın iki fersah kuzeyinde Akarkub yakınında Zubârâ kanalı üzerinde karargâh kurdu. Ebû Tâhir Süleyman'ın öncü birlikleri Mûnis'in ordugâhına yaklaşıncâ bütün geçitlerin tutulduğunu gördüler ve şiddetli bir ok yağmuru ile karşılaşarak geri dönmek zorunda kaldılar. Bu sırada halife ordusunun büyük bir kısmı ordugâhlarını terkederek Bağdad'a kaçmıştı. Mûnis çok kötü bir durumla karşı karşıya idi. Ancak bu durumdan haberleri olmyan Karmatiler de karşılaştıkları mukavemet neticesinde Anbar'a doğru geri çekilmeğe başlamışlardı. Mûnis, kumandanlarından Yalbak'ı¹¹⁹ (Yelbeg?) 6000 kişilik bir kuvvetle onları takip ederek Yusuf'u kurtarması için sevk etmişti. Ebû Tâhir Anbar'ı zaptedip güneye doğru immeğe başladığı zaman, ağırlıklarını ve Yusuf'u Fırat'ın batısında bırakmıştı. Yalbak'ın ilk hedefi bu ağırlıkları ele geçirmek ve Yusuf'u kurtarmak idi. Ebû Tâhir Mûnis'in bu plânını öğrenince süratle Anbar'a geldi ve nehri geçerek Yalbak'ı beklemeye başladı. Kısa zaman sonra Yalbak da geldi. Yapılan çarpışmada Yalbak ağır kayıplar vererek geri çekildi. Çarpışmanın devam ettiği sırada çadırından çıkan Yusuf, çarpışmaları seyrediyordu. Ebû Tâ-

119 Bu isim İbn Miskeveyn (I, 178), Hemedânî (54) ve Arîb (133)'de Yalbak (بلق), Mes'ûdî (VIII, 286) ve İbn el-Esir (VIII, 173)'de ise Bulayk (بلق) olarak geçmektedir. İbn el-Esir'in bazı yazmalarında (VIII, 173, n. 4)

بلق ve بلق şekillerine de rastlanmaktadır. *Kitâb el-U'yân*'da bu hadise sırasında olmamakla beraber Mûnis'in gulâmı Yalbak ismine rastlanmaktadır, IV/1, 200.

hir onun kaçmak istediğini zannederek derhal yanına getirtti ve diğer esirlerle birlikte idam ettirdi¹²⁰.

Yusuf b. Ebi's-Sâc 901 yılından itibaren ölümüne kadar, Bağdad'da hapiste bulunduğu üç yıl müstesna müstakil bir hükümdar gibi Azerbaycan ve Ermenîye'de hüküm sürmüştür. Abbâsî halifesinin adı geçen bölgelerdeki valiliğini tanıyıp tanımaması onun durumunda bir değişiklik yapmamıştır. Bastırıldığı sikkelerde halifenin adının zikredilmesi, onun her hususta halifeye bağlı olduğu şeklinde anlaşılmalıdır. Nitekim, çeşitli zamanlarda halifeye ödemekte olduğu vergiyi ödememiş ve ona karşı cephe almıştır. Ermeniler ile devam eden mücadeleler onun iyi bir asker olduğunu ortaya koymuştur. Gerek Ermeni hanedanlarının birbirleri arasındaki münasebetlerinin gelişmesinde ve gerekse Bagratuni krallığı ile Abbâsî halifesi arasındaki münasebetlerde oynadığı rol, onun iyi bir siyasetçi olduğunu göstermektedir. Halifeyle aralarının iyi olmamasına rağmen Bağdad'da devlet erkânı arasında iyi bir muhiti olduğu dikkati çekmektedir. Onun hapisten kurtarılmasının, karşı karşıya savaştığı Mûnis sâyesinde olması bu hususu teyid etmektedir. Hâkimiyeti zamanında devamlı savaşlara rağmen bölgenin iktisadî durumunun iyi olduğu, muhtelif tarihlerde bastırıldığı çoğu altın olan sikkelerden anlaşılmalıdır. Gençlik yıllarını Mekke'de geçiren Yusuf'un iyi bir tahsil gördüğü, Arap dil ve kültürüne vakıf olduğu ve devrin edebî çevreleri ile iyi münasebetler kurduğu anlaşılmalıdır. Nitekim devrin önde gelen şâir ve ediplerinden el-Sûlî ile dost olduğu bizzat el-Sûlî tarafından ifade edilmektedir¹²¹. Bir kumandanda aranması lâzım gelen cesaret ve gözüpeklikle beraber sâkin bir karaktere sahip olduğu, yavaş ve güzel konuştuğu ve hattâ şiir yazdığı rivayet edilmiştir¹²².

Yusuf b. Ebi's-Sâc'ın ölümünden sonra yeğeni Ebu'l-Müsâfir Feth b. Muhammed el-Afşîn Halife Muktedir tarafından Zilhicce 315 (Şubat 928) tarihinde Azerbaycan ve Ermenîye valiliğine tayin edildi. Bu zatın iki yıla yakın devam eden valiliği esnasında hiç bir

120 İbn Miskeveyn, I, 175 vd.d.; İbn el-Esir, VIII, 171 vd.d.; Arîb, 133.

121 Muhammad b. Yahya as-Sullî, *Akhhâr ar-Râdî billah wa'l-Muttaqî billah*, fransuzcaya tercüme Marius Canard, Alger 1946-1950, I, 32, 77.

122 Arîb (78) onun Bağdad'da hapiste bulunduğu sırada yazdığı bir şiirini vermektedir. Ayrıca bkz. as-Sûlî, 77; Defrémery, *aynı makale*, 435 vd.

siyasî ve askerî faaliyeti kaynaklara aksetmemiştir. Muhammed el-Afşîn ve Yusuf hakkında geniş bilgi veren Ermeni kaynakları bile onun valiliği devresiyle ilgili herhangi bir haber vermemektedirler. Ölümü hakkında iki rivayet vardır: Bunlardan birincisinde birliklerinin isyanı üzerine Meraga'ya kaçtığı ve burada yakalanıp idam edildiği, ikincisinde ise kölelerinden birisi tarafından zehirlenerek Şaban 317 (Eylül-Ekim 929) tarihinde öldürüldüğü anlatılmaktadır¹²³.

Ebu'l-Müsafir Feth'in öldürülmesinden sonra, 276 (889-890) yılından beri Azerbaycan ve Ermeniy'e devam eden Sac Oğulları hâkimiyeti sona eriyordu. Gerçi Ebu'l-Müsafir'in oğlu Ebu'l-Ferec, ilk emirülümerâ İbn Râ'ik'in kumandanları arasında zikrediliyorsa da¹²⁴ onun Azerbaycan'a vali tayin edildiği hakkında kaynaklarda bir bilgiye rastlanılmamıştır. Üstelik Ebu'l-Müsafir'in öldürülmesini müteakip Azerbaycan valiliğine Yusuf'un gulâmlarından Vasif el-Sîrevânî ve kısa bir müddet sonra da Muflih geçmiş ve bu keyfiyet Halife Muktedir tarafından tasdik edilmiştir¹²⁵.

Abbâsî hânedanının hilafet makamına geçmesiyle Orta Asya'dan Pirenelere kadar uzanan büyük İslâm devletinin birliğini uzun süre devam ettirmesi coğrafi şartlar gereği elbette mümkün değildi. Nitekim 756 yılında Endülüs merkezî hükümetten ayrılmış ve bunu Kuzey Afrika'daki kopmalar takip etmiştir. Türkler'in merkezî hükümette iktidarı ele geçirdikleri devrede bütün Kuzey Afrika ve Ahmed b. Tolun'un vali tayin edilmesiyle (868) Mısır devletten ayrılmıştı. Doğuda ise Sâmânîler, Tâhirîler ve Saffârîler gibi hânedanlar, ya ilk ikisi gibi sözde halifeye bağlı kalmakla birlikte iç işlerinde tam manasıyla bağımsız hareket ediyorlar veya Saffârîler'de olduğu gibi halifeyle mücadeleye girişiyorlardı. Merkezî hükümetin oldukça zayıfladığı ve halifenin hükmünün Irak'ın dışında pek söz konusu olmadığı bir zamanda, araştırmamızın konusu olan Sac Oğulları hânedanı Azerbaycan ve Ermeniy'e de bağımsız hareket etme imkânını bulmuştur.

Sac Oğulları'nın Azerbaycan'daki hâkimiyetleri 890'dan 929 yılı sonlarına kadar (Şaban 317) devam etmiştir. İslâm devleti sı-

123 Arîb, 145; Cemâleddin Ebu'l-Hasan Ali el-Ezdî, *aynı eser*, 39; Zambaur, *aynı eser*, 179.

124 as-Sûlî, II, 30; Cemâleddin Ebu'l-Hasan Ali el-Ezdî, *aynı eser*, 40.

125 Arîb, 145; Cemâleddin Ebu'l-Hasan Ali el-Ezdî, *aynı eser*, 40.

nırları içinde, fakat iç ve dış siyâsetlerinde tamamen müstakil hareket edebilen Mısır'daki Tolun Oğulları'ndan sonra ikinci Türk hânedânıdır.

Sac Oğulları'nın İslâm dünyası içinde siyasî, askerî ve kültürel bakımdan büyük bir varlık gösterdikleri iddia olunamaz. Nitekim yukarıda adları geçen hânedânlar hakkında İslâm kaynaklarında geniş bilgi bulunması, buna karşılık aynı kaynaklarda Sac Oğulları üzerinde pek az ve hattâ hiç durulmaması bu hususa açıklık kazandırmaktadır. İslâm devletinin bir vilâyeti olan Ermeniy'e karşı yapılan seferler ve Ermeniler'e karşı kazanılan zaferler de kaynaklarda hiç akis bulamamıştır. Bu askerî başarılarla rağmen Sac Oğulları'nın, Tolun Oğulları'nın Mısır'da gerçekleştirdikleri imar ve sosyal faaliyetleri, Sâmânîler'in Mâverâünnehr'de başarı ile yürüttükleri dinî ve kültürel faaliyetleri yanında sönük kaldıklarını söyleyebiliriz. Bölgenin çok eskiden beri sürüp giden durumu da esasen bu çeşit faaliyetlere imkân verecek nitelikte değildi. Ermeniy'e, ilk Roma-İran münasebetlerinden beri İslâm devrinde de hep sınır olmuş ve gelişmesi de hep bu çizgide oluşmuştur. Ancak iktisadî bakımdan Sac Oğulları zamanında Azerbaycan'da bir canlılık olduğu, hânedân mensupları adına bastırılan altın sikkelerden anlaşılmaktadır. Aşağıda da görülebileceği gibi Yusuf'un dört ve Ebu'l-Müsafir Feth'in bir altın sikkesi elimize geçmiştir. Askerî sahada oldukça kuvvetli oldukları, Ermeniler'e karşı yaptıkları başarılı askerî harekâttan, halifeye meydan okumalarından ve Karmatîler önünde acze düşen halifenin bunlardan yardım istemesinden anlaşılmaktadır.

Hanedanın merkezinin Muhammed el-Afşîn zamanında Meraga olduğu kaynaklarda açıkça belirtilmekte ise de, Yusuf b. Ebi-s-Sac'ın iktidarı sırasında Meraga'nın terkedilerek eyalet merkezinin daha merkezî durumdaki Erdebil'e nakledildiği anlaşılıyor.

Sac Oğulları'nın Azerbaycan'ın türkleşmesinde ne derece rol oynadıklarını tesbit etmenin güçlüğü ortadadır. Hâkimiyet kurdukları bölgede, burayı ele geçirdikleri zaman büyük bir Türk nüfusu olmadığı bellidir. Bunlar ile birlikte Azerbaycan'a kalabalık Türk nüfusunun yerleşmediğini de her halde söyleyebiliriz. Maiyetlerindeki askerî birlikler arasında muayyen miktarda Türk askerî bulunduğunu kabul etsek bile, Azerbaycan içinde bunun büyük bir anlam taşıyamıyacağı açıktır.

EBU'L-KASIM YUSUF'UN PARALARI

Erdebil, yıl 289, 23 mm., 3,15 gr.

Ortada :

لا اله الا
الله وحده
لا شريكه
يوسف بن ديوداد

Ortada :

الله
محمد
رسول الله
المتعضد بالله

İç çevrede :

بسم الله ضرب هذا الدرهم باردبيل
سنة تسع وثمانين ومائتين

Çevrede :

Kur'ân IX, 33

Dış çevrede :

Kur'ân XXX, 3-4

Yapı ve Kredi Bankası koleksiyonundan :

Erdebil, yıl 294, 22 mm, 3,95 gr.

Ortada :

لا اله الا
الله وحده
لا شريكه

Ortada :

الله
محمد
رسول الله
المكثني بالله
يوسف بن ديوداد

İç çevre :

بسم الله ضرب هذا الدينير
باردبيل سنة اربع وتسعين ومائتين

Dış çevrede : Kur'ân, XXX, 3-4

Çevrede : Kur'ân IX, 33

İbrahim Artuk, Cevriye Artuk,

Istanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslâmî sikkeler Kataloğu
İstanbul, 1971, I, 305 vd.

Erdebil, yıl 297, 22 mm, 3,80 gr.

Ortada :

لا اله الا
الله وحده
لا شريكه
الوزير ابو الحسن

Ortada :

الله
محمد
رسول الله
المقتدر بالله
يوسف بن ديوداد

İç çevrede :

بِسْمِ اللَّهِ ضَرْبَ هَذَا الدِّيْنِ
بَارْمَنِيَّةَ سَنَةِ سَبْعٍ وَتَمْسِينٍ
وَمِائَتَيْنِ

Çevrede : Kur'ân, IX, 33

Dış çevrede : Kur'ân, XXX, 3-4

İbrahim Artuk - Cevriye Artuk, *aymı eser*, I, 306İsmail Galib, *Müzey-i Hümayun meskukat-ı Kadime-i İslâmiye Kataloğu* İst. 1312, 230.

Ermeniye, yıl 298, 4 gr. 20 mm.

Ortada :

لا إله إلا
الله وحده
لا شريك له
الوزير أبو الحسن

İç çevrede :

بِسْمِ اللَّهِ ضَرْبَ هَذَا الدِّيْنِ
بَارْمَنِيَّةَ سَنَةِ ثَمَانٍ وَتَمْسِينٍ وَمِائَتَيْنِ

Çevrede : Kur'ân, IX, 33

Dış çevre : Kur'ân, XXX, 3-4

İbrahim Artuk - Cevriye Artuk, *aymı eser*, I, 306

Ermeniye, yıl 299, 20 mm, 4,25 gr.

Ortada :

لا إله إلا
الله وحده
لا شريك له
الوزير أبو الحسن

Ortada :

الله
محمد
رسول الله
المقتدر بالله
يوسف بن ديوداد

İç çevrede :

بِسْمِ اللَّهِ ضَرْبَ هَذَا الدِّيْنِ
بَارْمَنِيَّةَ سَنَةِ تِسْعٍ وَتَمْسِينٍ وَمِائَتَيْنِ

Çevrede : Kur'ân, IX, 33

Dış çevrede : Kur'ân, XXX, 3-4

Yapı ve Kredi Bankası koleksiyonundan.

el-Muhammediye, yıl 312, 3,10 gr., 21 mm.

Ortada :

لا اله الا الله
وحده لا شريك له
ابو العباس
الوزير ابو الحسن

Ortada :

الله
محمد
رسول الله
المقتدر بالله
يوسف بن ديوداد

İç çevrede :

بسم الله ضرب هذا الدرهم
بالمحمدية سنة اثني عشرة وثلاثمائة

Çevrede : Kur'ân, IX, 33

Dış çevre : Kur'an XXX, 3-4

İbrahim Artuk - Cevriye Artuk, *aymı eser*, I, 307

Ermeniye, yıl 31 ?,

Ortada :

لا اله الا الله
وحده لا شريك له
ابو العباس بن امير المو
منين

Ortada :

الله
محمد
رسول الله
المقتدر بالله
يوسف بن ديوداد

İç çevre :

بسم الله ضرب هذا الدرهم
بارمنية عشر وثلثمائة

Çevrede : Kur'ân, IX, 33

Dış çevrede : Kur'ân, XXX, 3-4

Stanley Lane - Poole, *Additions to the Oriental Collection*, Part I,
London 1889, 187 vd.

EBUL-MUSAFİR EL-FETH'İN SİKKESİ

Erdebil, yıl 317.

Ortada :

لا اله الا الله
وحده لا شريك له
ابو العباس بن
امير المؤمنين

Ortada :

الله
محمد
رسول الله
المقتدر بالله
الفتح بن الافشين

İç çevre :

Çevrede :

Kur'ân, IX, 33

بِسْمِ اللّٰهِ ضَرْبُ هَذَا الدِّيْنِ
بَارْدِيْلُ سَنَةِ سَبْعِ عَشْرَةِ وَثَلَاثِ مِائَةٍ

Dış çevre: Kur'ân, XXX, 3-4

Staley Lane-Poole, *aynı eser*, 188